

RIG

NR 2 2023

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

RIG KULTURHISTORISK TIDSKRIFT

Nummer 2 2023

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

*Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,
Umeå universitet*

*Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,
Lunds universitet*

*Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,
Stockholms universitet*

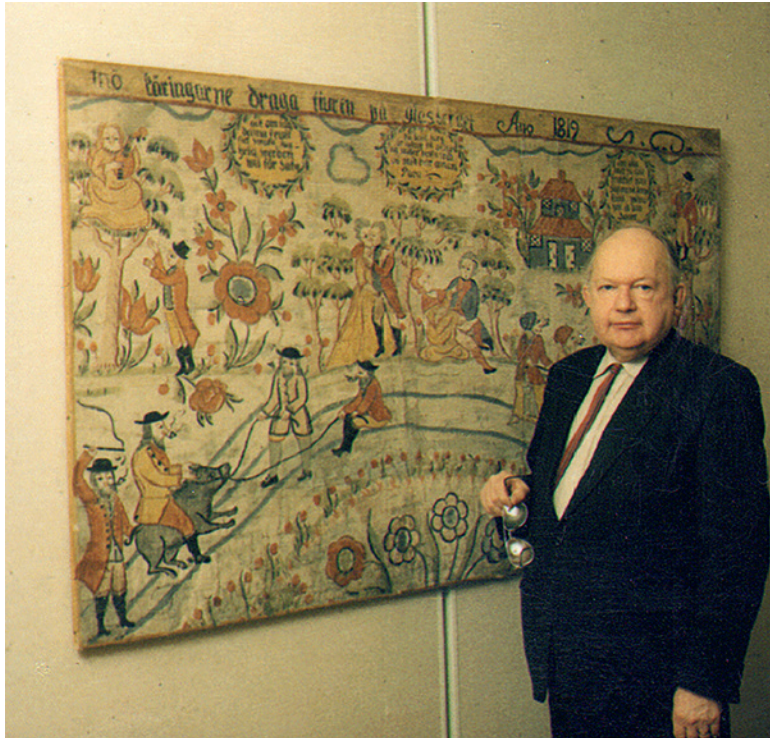
Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Kristina Åstot-Utsi, Karin Tuolja och Birgitta
Kuoljok. Foto: Ájtte/Gunilla Falk.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för
prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Nils-Arvid Bringéus

29/3 1926 – 21/4 2023

I april 2023 avled Nils-Arvid Bringéus i Lund i den höga åldern av 97 år. Hans insatser i svensk etnologi har varit sällsynt omfattande. Han var professor i ämnet i Lund 1967–1991.

Som student var han Sigfrid Svenssons lärjunge och han blev Svenssons efterträdare på professuren. Utmärkande för Bringéus som etnolog var de historiska och kulturhistoriska perspektiven och en särskild förkärlek för vissa områden inom ämnet: sedforskning, inte minst kyrklig sed, folkkonstforskning, matforskning och ämneshistoria. Under sin

professorstid verkade han energiskt som ämnets inofficiella administrative ledare och tog många viktiga initiativ till läroböcker, av vilka han själv skrev eller redigerade flera, som *Mat och miljö* 1970, *Arbete och redskap* 1971, *Årets festseder* 1976, *Människan som kulturvarelse* 1976 och *Livets högtider* 1987.

Första gången jag mötte Bringéus var på etnologkongressen i Falun 1966. Det gjordes en exkursion till ett kapell utanför Hedemora, det bör väl ha varit vid Norns bruk. När vi strövade runt i byggnaden hördes plötsligt en

mäktig malmklingande stämma. Det visade sig vara den för mig då obekante Nils-Arvid Bringéus, som spontant höll ett kraftfullt tal till minne av specialisten på Dalarnas kyrkklockor Matts Åmark, som varit präst på bruket. Hans skrifter hade Nils-Arvid blivit väl bekant med när han skrev sin doktorsavhandling, *Klockringningsseden i Sverige*, som kom 1958. Den är en av de sista stora undersökningarna i svensk etnologi i den diffusionistiska traditionen. Studien täckte in hela Sverige med alla dess sockenkyrkor och visade många intressanta variationer mellan olika delar av landet. Intresset för kyrkliga folkseder behöll den även teologiskt utbildade Bringéus under hela livet och återkom till i flera mindre undersökningar. Man kan peka på studien *Prestaver* i Rig 1959 och böckerna *Folklig fromhet* 1997 och *Den kyrkliga seden* 2004.

Redan innan han tillträdde professuren i Lund visade Bringéus prov på sitt intresse för etnologins eller folklivsforskningens ämneshistoria. Han gjorde det 1966 med det mycket värdefulla biografiska arbetet *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog*. Det är ett lärdomsprov som ingående diskuterar biblioteksmannen, teaterchefen och diplomaten Hyltén-Cavallius betydelse som vägröjare för den tidigaste folklivsforskningen med sitt stora verk *Wärend och wirdarne* från 1863. Bringéus uppsats *Peter Wieselgren och folkminnena* i Rig 1962 kan ses som ett förarbete för monografen över Hyltén-Cavallius. Som pensionär tog Bringéus åter upp sitt intresse för ämnets tidigare företrädare med de båda studierna *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* 2006 och *Åke Campbell som etnolog* 2008. Inom Kungl. Gustav Adolfs Akademien, där han var preses 2002–2005, tog han initiativet till boken *Svenska etnologer och folklorister*. I detta arbete, som utgavs 2010 med Fredrik Skott och mig som redaktörer, deltog Bringéus mycket aktivt.

Nils-Arvid Bringéus var en mycket skicklig folkkonstforskare. Jag kan tänka mig att det kanske var hans favoritområde inom

etnologin. Med sin teologiska examen i bagaget var han väl ägnad att kunna tolka det folkliga måleriet från 1700- och 1800-talen, som ju till mycket stor del hade religiösa motiv. De folkliga bildernas motiv och struktur studerar Bringéus i en bok med det litet hemsnickrade namnet *Bildlore* från 1981. Redan året därefter kom hans nästa betydande folkkonstbok, *Sydsvenska bonadsmålningar*. Den lyfte fram det rika sydsvenska bonadsmåleriet som kommit att hamna i skuggan av det på riksplanet mer kända dalmåleriet. Boken bygger på ett systematiskt insamlingsarbete på institutionen i Lund, där många intresserade studenter varit aktiva. Bringéus letar i sin forskning om bonadsmålningar gärna förlagor till motiven, vilket lett honom till en rad specialstudier av kistebrev och grafiska blad. Till kistebreven återkom Bringéus många gånger i karriären, t.ex. i *Skånska kistebrev* 1995.

Forskning kring det folkliga kosthållet i äldre tid och särskilt bland bondebefolkningen var ett annat av Nils-Arvid Bringéus intresseområden. Såväl när det gäller detta ämne som folkkonstforskningen tog han initiativ till regelbundna internationella konferenser och möten. På båda fälten handledde han doktorander. Även inom matforskningen har Bringéus varit aktiv under alla år, allra först i artikeln om *Stenkakor* i Rig 1966. I dag kan den artikeln även läsas som en illustration till den polemik som ägde rum åren före tillsättningen av professuren i folklivsforskning i Lund 1967 mellan de två huvudkandidaterna till tjänsten Bringéus och Sven B. Ek. Bringéus uppsats *Höbågen. Relikt eller novation* i Rig 1964 hörde för övrigt till samma strid inför tillsättningen. I boken *Den skånska smaken* 2009 kan man säga att Bringéus sammanfattar sina stora kunskaper om den skånska matkulturen.

Nils-Arvid Bringéus var ju skåning och den skånska folkkulturen låg honom varmt om hjärtat.

Hans avhandling var en studie med ett rikssvenskt perspektiv, men i övrigt kretsade

mycket av hans forskning kring Skåne. Där bodde han hela livet, i Örkelljunga där han växte upp och i Lund och därtill i sommarhuset i Kivik. De skånska rötterna märks inte minst i de två memoarböcker han skrev, *Ur släktens sekretärer* 1993 och *Örkelljungapåg och Lundaprofessor* 2014.

Till sist några ord om Nils-Arvid Bringéus betydelse för tidskriften *Rig*. Under Bringéus docenttid låg *Rigs* redaktion i Lund och den dåvarande ämnesprofessorn där Sigfrid Svensson var tidskriftens redaktör. Det var därför naturligt att det var i *Rigs* spalter som karriären började. Bringéus debuterade som artikelförfattare i tidskriften redan 1950, vid knappt 24 års ålder, med uppsatsen "*Loukkalinna*". *Ett värmländskt begravningsbruk av östeuropeiskt ursprung*, där hans hypotes var att bruket införts i Värmland av inflyttade finnar. Hans sista artikel i *Rig*

från 2015 handlade om den skånska julseden *Gå julaspög* och byggde på uppteckningar i Folklivsarkivet i Lund. Mellan dessa två artiklar publicerade Bringéus under 65 år inte mindre än 29 uppsatser eller artiklar i *Rig*, flera av dem nämnda här ovan. Det blir nästan en vartannat år. Mellan åren 1949 och 2011 skrev han omkring 70 recensioner i *Rig* och därtill några minnesord och ett antal gemälen, repliker och notiser. I Föreningen för svensk kulturhistoria, som gav ut *Rig* fram till 2015, då Kungl. Gustav Adolfs Akademien tog över utgivningen, var Bringéus styrelsemedlem 1971–2002, varav de sista sex åren som ordförande. Det finns skäl för att kalla *Rig* hans skötebarn.

Men nu är en epok över. Inga fler telefonsamtal, där en ivrig och karakteristisk stämma presenterar sig: "Det är Nils-Arvid".

Mats Hellspong, Stockholm

Etik utifrån ett samiskt perspektiv i mötet med film och fotografi

Kajsa Kuoljok

Med avstamp från äldre filmer och fotografier diskuteras i denna artikel arkivmaterial med samisk närvaro¹. Syftet är att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter av forskning och dokumentation i olika former och att sammanlänka det med tankar kring etik. Förhållningssättet till äldre samiskt arkivmaterial är inte statiskt utan föränderligt och under 2000-talet har en mer medveten hållning till etiska frågor rörande urfolk vuxit fram. I all form av arbete med insamling av forskningsmaterial har vi två dimensioner av etik att förhålla oss till: det som den nationella lagstiftningen reglerar samt en personlig och praktisk etik som uppstår i mötet mellan människa och material eller människor emellan. I denna artikel utgör personliga berättelser och erfarenheter från mina samtalspartners ett empiriskt underlag för diskussionen. Deras motberättelser bidrar med alternativa historier i förhållande till de berättelser som presenterats genom majoritetsbefolkningens ögon och röst i form av film och foto. Idag utgör den äldre generationen betydelsefulla förmedlare av samisk kultur och historia till en yngre generation. Genom deras personliga berättelser bidrar de med kunskaper som annars är omöjliga att nå. Även om det är mina samtalspartners berättelser som utgör det empiriska materialet i artikeln så lyfter jag in mina egna reflektioner och tankar. Här har min egen samiska tillhörighet och bakgrund varit en central del i det ömsesidiga utbytet av kunskap.

Bakgrund och syfte

Utgångspunkten i artikeln är äldre arkivmaterial med samisk närvaro. Arkivmaterialet i fråga är framförallt äldre filmer men jag kommer även att beröra fotografier. Syftet är att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter kring medverkande i forskning och dokumentation och att sammanlänka det med tankar kring etik. I all form av arbete med insamling av forskningsmaterial har vi två dimensioner av etik att förhålla oss till: det som den nationella lagstiftningen reglerar² samt en personlig och praktisk etik som uppstår i mötet mellan människa och material eller människor emellan; jag fokuserar på det senare, den personliga och praktiska etiken. Två begrepp som är centrala i diskussionerna kring etik, som jag har valt att lyfta fram, är samtycke och ömsesidighet. En annan viktig dimension av det praktiska etiska förhållningssättet av insamling av samisk kultur som diskuteras i artikeln är hur ”verkligheten” framställs, vad som lyfts fram och vad som inte lyfts fram i den slutliga produkten. I artikeln blickar jag å ena sidan inåt mot de känslor och tankar som uppstår när vi ser filmerna eller äldre fotografier, å den andra utåt mot den kultur som rådde i samhället under 1900-talet när materialet samlades in.

Historisk blick på film och bildbruk med samer

Frågan om erfarenheter och tankar kring samiskt medverkande i film aktualiseras i samband med Åjtte museums delaktighet i

projektet *Samisk audiovisuell samling*³, ett projekt som har samlat filmer och teveprogram från olika arkiv och på webb som relaterar till samer och samisk kultur i en databas. Åjttes uppgift i projektet har dels varit att tillföra metadata, det vill säga data om data, till filmerna från ett samiskt perspektiv, dels att arbeta med etikfrågan. Den samiska kulturen har med sitt levnadssätt intresserat och fascinerat majoritetsbefolkningen och intresset från filmindustrin har funnits så länge som tekniken har gett den möjligheten. Filmerna speglar en vid bredd av filmgenrer och de äldsta filmerna med samer är från 1906. I de svart-vita stumfilmerna inspelade i början av 1900-talet är det mer ett betraktande på avstånd med inslag av vardagsliv i närbild. I de äldre ljudfilmerna kombineras bilden med speakerns utsagor som speglar en romantiserad bild om "lappen" och om livet i norr. Val av motiv och sättet där samerna porträtteras genom en generaliserad bild där kolten, renen och kåtan står som symboler för samiskt liv är bundet till tankegångar som inspirerats av den så kallad "Lapp ska vara lapp"-politiken.

Under slutet av 1800-talet växte "Lapp ska vara lapp"-politiken fram som var baserad på en idé om den "riktiga" samer som en nomadiserande renskötare (Lantto 2000, Mörkenstam 1999, Lundmark 1998). Uttrycket myntades 1906 av kyrkoherden och folkskolinspektören Vitalis Karnell (Lantto 2000). Med denna politik befästes bilden av vad som var samiskt liv och tankar om det "äkta" samiska livet. Politiken förstärkte en uppdelning av samerna i två grupper: de "äkta" renskötande samerna och de icke renskötande samerna (Lantto 2010:160). Synen på de renskötande samerna som de "äkta" samerna speglar ett hierarkiskt tanke sätt som reproducerades och befästes i filmer och fotografier och annan dokumentation och även genom museers insamling och utställningar. Det mer eller mindre rasistiska sätt på vilka samer har blivit beskrivna av icke-samer genom århundraden bör enligt professorn i samisk litteratur Vuokko

Hirvonen (2008) betecknas som lappologi. Lappologerna riktade sin dokumentation och insamlingsmetoder mot vad de såg som de äldsta och mest autentiska formerna av samisk kultur. Ett stort intresse låg i att lyfta fram det som var annorlunda mot majoritetskulturen.

Kameran och fototekniken fick en viktig roll i vetenskapen (Broberg 1990:137) och blev ett verktyg för den framväxande koloniala etnografin/antropologin och missionen, liksom för fjällturismen och rasforskningen (Silvén 2021: 73). Historikern Tommy Gustafsson (2007) visar i avhandlingen *En fiende till civilisationen: manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* på vilket inflytande film hade på samhället när det gäller att skapa en sinnebild av olika tankeströmningar. Gustafsson menar att filmerna visade att det existerade en lång rad olika förställningar om "de andra" och att filmkulturen var en plats där samhälleliga föreställningar skapades och reproducerades och genom detta blev ett svenskt rastänkan-det påtagligt (2007:305).

Forskningsetik och forskareetik

Den maoriska urfolksforskaren Linda Tuhiwai Smith (2012) har i sin bok *Decolonizing Methodologies* lyft fram hur begreppet "forskning" länge förknippats med negativa erfarenheter. I många urfolkssamhällen uppfattas forskning som en process som exploaterar urfolk, deras kultur, deras kunskap och deras resurser (2012:xi). Sättet som forskning, dokumentation, filmning och fotografering har skett på när det gäller samer har, precis som för många andra urfolk, historiskt sett inte alltid präglats av respekt för den enskilda människan. Erfarenheter hos urfolk visar att forskare, insamlare och filmare har satt sina egna intressen främst, snarare än en känsla av ömsesidighet eller tankar om att deras arbete ska vara till nytta för det berörda samhället. Sådana erfarenheter är en del av den samiska historien och som kan upplevas i vår samtid likaväl som i det förflutna.

Med tiden prövas och omskapas forskning och tankar kring etik, vilket leder till ett ständigt omskapande av metoder. Idag har vikten av att genomföra forskningen utifrån andra metoder som inkluderar samiska intressen uppmärksammats allt mer. I Sverige finns idag inga etablerade riktlinjer att förhålla sig till vid forskning som rör urfolk. Historikern Anna-Lill Drugge (2016) beskriver hur osäkerheten är stor när det gäller vilka etiska riktlinjer som ska följas för forskning i samiska ämnesområden. Viljan finns att forska på ett sätt som är etiskt försvarbart ur ett samiskt perspektiv, men det finns få verktyg och begränsat stöd för hur man ska gå tillväga för att kunna göra det. I andra länder finns forskare som arbetar med urfolksforskning utifrån riktlinjer som är fastställda av urfolksorganisationer (jfr Smith 2012, Kuokkanen 2008, Porsanger 2004). Med anledning av att det saknas en nationell, övergripande forskningspolitisk strategi för samerna och samiskrelaterad forskning i Sverige har Sametinget (2021) arbetat fram en forskningsstrategi. Strategin är en sammanfattning av de strategiska övervägningar och principiella utgångspunkter som Sametinget anser kan bilda grund för en ny nationell framåtsyftande samisk forskningspolitik (s. 4). Även Sámiid Riikkasearvi, Svenska samernas riksförbund (SSR) (2019) har utarbetat riktlinjer för forskning och projektsamarbeten vars huvudsakliga fokus är att få mandat över den forskning och projekt som genomförs om samer, deras kultur, näring, språk och så vidare. SSR följer därmed en internationell urfolksinriktning.

Forskarens roll

Det har skett stora förändringar när det gäller tankar kring etik gentemot de samiska medverkande än de som rådde bara för några årtionden sedan. Det är viktigt att ha i åtanke att arkivmaterialet tolkas genom de värderingar som råder idag. En viktig del i vårt arbete idag är att ha de etiska kraven i åtanke för såväl nutida som äldre arkivmaterial.

Denna utgångspunkt skall upprätthållas vare sig människan lever idag eller tillhör tider som varit och därmed inte längre kan uttala eller försvara sig. Metodologin som jag i mitt arbete med forskningen på Åjtte museum eftersträvar är att vara lyhörd och inkännande för vad som är etiskt hållbart under hela arbetsprocessen. Etiska överväganden gäller frågor om hur materialet samlas in, hur jag kommunicerar arbetet med mina samarbetspartners och hur jag använder materialet. Etnologen Fataneh Farahani (2010:115) lyfter fram vikten av självreflexivitet, att man bör vara uppmärksam på konstruktionen av sina egna erfarenheter, frågor och tolkningar. En forskare skriver alltid utifrån en position som har formats av hens personliga historia och erfarenheter och den kunskap som forskningen ger är alltså varken oberoende eller strikt objektiv. I Sápmi har många forskare passerat och människor, inklusive jag själv, har lagt ner mycket tid på att dela med sig av både tid och kunskap. Min upplevelse av att vara den som delar med mig av min kunskap till forskare/studenter och till exempel av att ställa upp på att fotograferas, gör mig ännu mer medveten om förväntningarna på en forskares etiska övervägande.

Mina samtalspartners är tre kvinnor från Jokkmokk-området: Karin Tuolja och Birgitta Kuoljok, som båda är födda på 1940-talet, samt Kristina Åstot-Utsi, som är född på 1950-

Kristina Åstot-Utsi, Karin Tuolja och Birgitta Kuoljok.
Foto: Åjtte/Gunilla Falk.

talet. De är alla personer som jag är släkt med och därmed har en personlig närhet till. Jag delar inte bara ett släktskap med mina informanter, utan vi delar även en kulturell bakgrund och förståelse, vi delar med andra ord samma glasögon med vilka vi ser på världen. Detta menar jag påverkar intervjuerna. Våra relationer har skapat förutsättningar för informella och öppna samtal under intervjuerna. Min insiderposition har underlättat tolkningen av deras berättelser, då jag har kunnat observera och förstått tonläge och det som sägs ”mellan raderna”. Genom informella intervjuer som är mer som samtal och diskussioner menar etnologen Marianne Liliequist (2016:66) att materialet konstrueras i en dialog och informanterna skapar materialet tillsammans med intervjuaren.

Karin, Birgitta och Kristina har medverkat vid flertalet filmvisningar som genomförts på museet. Efter filmvisningarna har vi samtalat och de har varit villiga att dela med sig av sina erfarenheter i intervjuer. De är inte anonymiserade i texten, ett val som de har godkänt. Detta gäller även det äldre intervjumaterialet som förekommer i texten. Det finns både för- och nackdelar med att namnge personer i texter. Informationen tillförs ett mervärde men framförallt handlar det om vikten av att äga sin egen berättelse. Antroplogen Solveig Joks (2015:77) ger ett exempel på hur namngiven information kan ge mervärde: ”I Sirbmåområdet har jag lärt mig att personidentifiering i berättelsen är viktig och om namnen anonymiseras kommer berättelserna att försvagas. Det handlar om att kunna äga sin egen berättelse...”. Joks lyfter fram jojk som ett exempel och hänvisar till professorn och historikern Nils Jernsletten (1978). Jernsletten beskriver jojkens betydelse som en bekräftelse på en individs identitet och någonting som ger individen en tillhörighet i familjen och i det samiska samhället (s. 111). Vidare blir det viktigt att de andra i samhället vet att individen är en del av dem. Precis som det finns positiva aspekter med att namnge personer finns det

också positiva aspekter med att anonymisera. Ett exempel är att vid anonymisering av texten färgas inte läsaren av kunskapen om vem informationen kommer ifrån och värderar inte informationen därifrån.

Egna och andras erfarenheter

De personliga berättelserna och erfarenheterna från mina samtalspartners utgör ett empiriskt underlag för en diskussion om olika etiska frågor ur ett samiskt perspektiv. Jag vill bidra med erfarenheter av de effekter eller känslor som filmning eller fotografering har lämnat efter sig hos berörda samer. Även om det är informanternas berättelser som utgör det empiriska materialet i artikeln så lyfter jag in mina egna reflektioner och tankar. Genom att vara öppen om interaktionerna mellan mina egna tankar och känslor och deltagarnas så återger jag inte bara den historia som har delats med mig, utan även mitt eget utforskande av att vara en forskare och människa. Mitt arbete tangerar i den meningen en autoetnografisk text som gärna tar formen av berättelser som sammanfogar forskarens erfarenheter, etnografiska beskrivningar och analysen av andra människor (Ellis m.fl. 2011:278, Liliequist och Silow Kallenberg 2022:165). Etnologerna Evelina Liliequist och Kim Silow Kallenberg menar att inom autoetnografi utmanas förgivettagna normer och konventioner för hur kunskap kan nås (s. 156). Autoetnografi är nära angränsande till urfolksmetodologi som också har förkroppsligade erfarenheter i relation till en kollektiv historia som ett verktyg för att skapa dekoloniserad kunskap som motsätter sig en västerländsk idé om objektivitet (s. 156). I avhandlingen *Writing-Weaving Sámi Feminism: Stories and Conversations* särskiljer genusvetaren Ina Knoblock (2022:101) autoetnografiska texter från urfolks berättelser om kolonialism då de senare förkroppsligas genom personliga berättelser. Knoblock skildrar former av berättande genom begreppet *Mujttalit* som syftar till att erinra sig och (åter)skapa samisk

historia, nutid och framtid (s. 17). Detta sker både genom författarens eget och andras berättande, exempelvis skildringar i litteratur och film.

En erfarenhetsbaserad metodutveckling

Metoden med vilken jag närmar mig arkivmaterialet, som ibland speglar en nedlåtande syn på samerna, görs i en dialogform med det samiska samhället. Detta är en metod som vuxit fram genom de många olika projekten som genomförts på museet och som inte enbart används när forskningsämnet är kopplat till svåra och känsliga frågor. Min inifrånposition har möjliggjort det täta och nära samarbetet där en nära dialog med lokalsamhället har varit grunden. Linda Tuhiwai Smith (2012:1) hävdar att i århundraden har ursprungsbefolkningens historia, kunskaper och praxis skrivits och presenterats genom kolonistörernas ögon och röst. För att vi själva ska vara huvudpersoner i forskning om och för oss själva menar Smith att *motberättelser* kan utgöra kraftfulla former av motstånd och bidra till att avkolonisera kunskapsbyggnaden. Dessa motberättelser kan bidra med en alternativ historia, vilket är ett mål med mitt arbete.

För att uppnå ett djup och en mångfald av röster genomfördes filmvisningar samt intervjuer med samer i olika åldrar. Filmer har visats för inbjudna grupper på Åjtte museum i Jokkmokk men även på olika platser runt om i Sápmi. Filmvisningar för speciellt inbjudna deltagare representerar ett arbetssätt där vi tillsammans närmar oss filmerna i en grupp. Det var främst en äldre generation som bjöds in till dessa filmvisningar men även yngre personer har deltagit. I tidigare dokumentation kring filmerna eller i själva filmerna är samerna sällan representerade med sina namn. Att de porträtterade står där utan en bakgrundshistoria är ingenting som är speciellt för just film, detsamma gäller mängder med fotografier från den här tiden. Information saknas som för en samisk betraktare är viktig och som gör

att man på ett personligt plan kan knyta an till dem. Det är namnen på de medverkande eller på platserna där de är fotograferade/inspelade. Den beskrivande texten kopplad till filmer och fotografier är ofta mycket kort. Hur inspelningarna eller dokumentationerna skedde finns sällan nedtecknat.

Filmvisningen har haft en social funktion med möjligheten att samlas och prata. Berättelserna som kom fram är olik dem som textremsorna eller speakern i filmerna berättar. Det var levande minnen och livliga berättelser om händelser, platser och om livet. Det var berättelser om människor, deras familjemedlemmar eller bekanta. Den ursprungliga ambitionen har varit att prata om upplevelsen av dessa dokumentationer för att skapa en förståelse för hur de har påverkat de medverkande samerna. Flertalet som har deltagit i intervjuerna har dock inte själva medverkat i filmer utan utgör huvudsakligen efterlevande till dem som varit med på film. Det begränsar vilka berättelser som varit möjliga att dela med sig av; flertalet dock sådana som hade blivit intervjuade eller fotograferade av forskare eller turister, eller så hade de familjemedlemmar, släktingar eller bekanta som hade erfarenhet av detta.

Samtalen under filmvisningarna har varit viktiga då de bidragit med en djupare förståelse för olika tolkningar av innehållet. Smith (2012) pekar på att relationerna och processerna i sig är minst lika betydelsefulla som resultatet av forskningen. Genom dessa filmvisningar blev deltagarna mina samtalspartners och med detta byggdes kunskap upp tillsammans med dem. När filmerna visades kunde tankar och känslor komma upp till ytan och sätta igång processer. Det kan vara där och då som ord sattes på det man annars inte har pratat om. Filmvisningarna resulterade i att viktiga diskussioner kring etik initierades. De relationella aspekterna mellan oss, det vill säga mig, filmbesökaren, samtalspartnern, lokalsamhället, arbetssättet, bidrog till utfallet av diskussionerna.

Turister vid Stuur Muorkegárttje, Stora Sjöfallet. Foto: Julius Horn.

Några av de tankar som uppkommit under dessa möten presenteras i de följande styckena genom personliga berättelser av Birgitta, Karin och Kristina. I deras berättelser illustreras tankarna kring etik utifrån begreppen samtycke och ömsesidighet samt det praktiska etiska förhållningssättet till hur "verkligheten" framställs, vad som lyfts fram och vad som inte lyfts fram i den slutliga produkten.

Etik genom de personliga erfarenheterna

Tre män reser längs Kaitumälven. I den svart-vita filmen *Vildmarksälven* (Madsén 1967) färdas de i en båt längs älven. En manlig berättarröst beskriver färden. De stannar till hos en familj som fiskar i älven och gör ett besök i en torvkåta. Inne i kåtan sitter en kvinna och bilden är fäst på henne. Reportern säger: "Här har man en sund inställning till publicitet och påflugna tv-reportrar. Susanna

varför vill du inte bli fotograferad?" Kvinnan i bild svarar leende: "Jag är så gammal, jag bryr mig inte om det." Reportern säger: "Det är inte för att du ska komma fram i ett vackert foto utan att man ska få veta hur du har det." Skratt hörs i bakgrunden. Reportern fortsätter: "Tycker du inte att det skulle vara roligt att berätta hur en lapphusmor sköter sitt hushåll?" Susanna i bild svarar: "Nej, nog ser ni hur det är." Kameran sveper över de övriga i kåtan som sitter på golvet med en kopp kaffe framför sig på det låga bordet. Reportern fortsätter att försöka dra ut svar från henne, han kommenterar hur de har det i kåtan och vad de äter. "Och så kommer det främmande, och då bjuder du på kaffe, mitt på golvet." "Ja", säger hon. Reportern fortsätter att kommentera kvinnans arbete och säger: "Och du skojar med alla som kommer." Susanna svarar: "Ja, jag vet inte om jag skojar." Snabbt säger

reportern: ”Ja ibland vet man inte vilket du menar. Om du menar skämt eller allvar. Vet du det själv?” Susanna svarar: ”Ja nog vet jag väl själv vad jag gör.”

En bit vidare in i filmen besöker männen ett annat fiskeläger lite högre upp efter älven. Utanför en tältkåta står en äldre kvinna. Bilden är fäst på kvinnan och reportern säger: ”Hon vill inte gärna bli fotograferad hon heller i vardagskläder och i rök.” Nu filmar de inne i tältkåtan, kvinnan sitter vid elden och håller för ansiktet med handen, hon är vänd mot elden. Mannen sitter bredvid böjd fram mot henne. Han säger: ”Men vi har ju rest så lång väg för att få visa hur lapparna har det.” Mannen drar i hennes arm för att försöka dra bort handen. ”Det finns ju ingen fler lappkåta att visa. Och alla tycker så mycket om Elsa, en trevlig värdinna. Vad gör då kläderna? Hur kommer det sig Elsa att du bor här i tältkåta?” Kvinnan tittar på mannen och fortsätter att skyla ansiktet. Reportern fortsätter: ”Kan du tala om det för att du är den sista i Gällivare som har det. Trivs du bra i tältkåta?” En mansröst hörs i bakgrunden, en man som pratar samiska översätter och som verkar instruera kvinnan. ”Jo, tältkåta är det bästa”, svarar Elsa. Nu har hon tagit bort handen från ansiktet och tittar på mannen.

Filmen *Vildmarksälven* (Madsén 1967) utgör ett illustrativt exempel på en av många filmer där målet har varit att resa från plats till plats för att samla in kunskap som sedan ska förmedlas till majoritetssamhället. De manliga reportrarna färdades med båt och till fots med sin filmutrustning för att producera en film för en publik som inte tidigare har en kunskap om människorna och naturen, det vill säga om samerna och markerna i norr. De beskrivna filmklippen lyfter fram många frågor som kan diskuteras, frågor som handlar om erfarenheter av kontakterna med dessa filmare, insamlare, turister och forskare som har passerat under årens lopp. När det gäller filmer som den ovan beskrivna är det uppenbart att besöken av filmarna måste ha

gjort något med människorna som kom att befinna sig framför kameran. Kvinnorna i filmen, Susanna och Elsa, som fick besök av de resande reportrarna visade att de kände sig obekväma med att bli filmade, vilket de uttryckte både verbalt och genom sitt kroppsspråk. Det är inte lätt att idag skapa förståelse för vad som skedde vid filminspelningen utan att hänge sig åt spekulationer. Filmen är inspelad under 1960-talet så det finns ingen möjlighet till en personlig reflektion från kvinnorna idag. I filmen framgår att de båda kvinnorna hade tidigare erfarenheter av besökande turister. Med en ökande fjällturism så var det vanligt att samer sålde rökt fisk tillsammans med ett bröd bakat över elden, en glödkaka. Man kunde också sälja en kopp kaffe. Förväntningarna kan därför vara från reportrarna att kvinnorna ska vara mer tillmötesgående. Reportrarna som är på resa kommer hem till dem och agerar drivande i filminspelningen. Uppenbarligen ser reportrarna filmningen som en ”oskyldig” inverkan för kvinnorna. Reporterns tolkning av oviljan att medverka i filminspelningen är kopplat till ålder och utseendet. Kvinnorna tycks inte ställas inför några val, om de vill medverka eller inte.

Jag tittar på filmen tillsammans med Karin och Birgitta. Filmen lämnar en dålig känsla hos oss. ”De tilltalar kvinnorna som att de var barn”, säger Karin och Birgitta medan vi ser på filmen. Det har passerat mer än 50 år sedan filmen ovan spelades in. Karin och Birgitta som båda är födda i mitten av 1900-talet har upplevt stora förändringar under sin livstid, både i sin egen värld men även i omvärlden. De är uppvuxna med renskötseln och har levt i tältkåta och flyttat med klövjerrenar till högfjällen. De har gått i nomadskola och bött långa tider utan sina föräldrar. Markerna de bött på har förändrats av skogsbruk, järnvägar och vattendämningar. Jag funderar på hur alla dessa händelser förmedlas i filmerna jag ser? När det gäller industriförstörelser såsom vattenregleringarna, gruvindustrin och

järnvägens utbredning så presenteras deras verksamheter många gånger i ett positivt ljus. Bilder av ett vackert och ödsligt landskap i norra Sverige betonas. Det är många av filmerna som är inspelade med synsättet att det är skillnad mellan det samiska och det svenska samhället, vilket främst förmedlas genom narrativen. En känsla som infinner sig hos mig när speakern för fram berättelsen är att det är filmaren som är innehavare av kunskaper medan samerna i filmerna ses som passiva objekt. Även det förgångna språkbruket, där det nedsättande ordet "lapp" används, är problematiskt för mig och jag studsar till när det förekommer i filmerna. Medan jag kämpar med att distansera mig från språkbruket i filmerna så förbiser Karin och Birgitta detta. De har under sin uppväxt upplevt hur det är att kallas "lapp", både som skällsord och som en vardaglig etikett. Ordet "lapp" har sitt ursprung i lappologin och är ett nedsättande och ålderdomligt språkbruk som inte används idag. Jag har valt att skriva termen inom citattecken för att poängtera att det är en olämplig term att använda idag. Ordet "lapp" river upp starka känslor än idag hos en större samisk allmänhet, vilket blev tydligt när statens advokater använde ordet i Girjasmålet.

Samtycke?

Filmvisningarna har skett i hörsalen där särskilt inbjudna har kommit för att se filmer med samisk medverkan. Filmerna är äldre svart-vita filmer som visar samiskt vardagsliv, kvinnor och män som rustar med föremål utanför kåtan, barn som leker, förberedelser och flyttningar med rajden. Ibland har deltagarna känt igen familjemedlemmar och vänner. Filmerna vid det här tillfället är speciellt utvalda för de inbjudna då de är inspelade i för dem bekanta miljöer, i fjällområden kring Jokkmokk.

Jag frågar Birgitta, som har deltagit i filmvisningen, vad hon tänker när hon ser på filmerna? Hon svarar: "Jag sitter bara och tänker för mig själv, hur kunde de ställa upp

på detta? Det kan göra mig så upprörd, jag blir arg." I många av filmerna i arkivet förekommer ett raljerande och nedlåtande sätt att tala kring händelserna på filmduken där samer förekommer och ordet "lapp" är vanligt förekommande. Under denna filmvisning som Birgitta har deltagit i, så har det i huvudsak visats äldre stumfilmer. Eftersom det är svart-vita filmer framträder detaljer i dräkter och miljöer tydligt. Därför blir filmerna för mig vackra att se på.

Jag undrar var hennes känslor kommer ifrån, vad handlar de om? Birgitta förklarar att hon upplever att samerna blev utnyttjade förr, att de var för gästvänliga och aldrig nekade någon när de uppmanades att ställa upp för fotografier, intervjuer eller att bli filmade. Under sin uppväxt har hon mött en strid ström av framförallt turister men det har även passerat forskare och filmare som har velat filma eller fotografera henne då; ett samiskt barn i kolt. Saltoluokta, där de periodvis bor under sommaren, är en plats som är relativt lättillgänglig för besökare då det finns en turiststation belägen där. Att det är en populär besöksplats avspeglas i det äldre filmmaterialet, platsen förekommer såväl i spelfilmer som i journalfilmer och privatfilmer. Solnedgången i Saltoluokta är närmast obligatorisk i filmer från den norrländska delen av Sverige.

Jag funderar över begreppet samtycke och frågar Birgitta om hon tror att samerna i filmerna hade chansen att säga nej, om hon tror att någon frågade dem om lov? När det gäller spelfilmer så har samer engagerats för att spela roller i filmer. När det gäller andra filmer, såsom journalfilmer eller privatfilmer, så är det mer osäkert om de har tillfrågats. "Kanske var det så", svarar Birgitta, "att ingen frågade dem, det var ju så det var på den tiden att de tog för givet att man skulle ställa upp på allt. Mig frågade de inte om lov när de tog bilder av mig som barn", säger Birgitta.

Ernst Manker, etnograf på Nordiska museet var en av många aktörer som reste till Sápmi och dokumenterade samisk kultur. En

liten glimt av de samiska erfarenheterna av dessa dokumentationer finns att finna i hans uppteckningar, något som har undersökts av etnologen Eva Silvén (2021). Silvén beskriver hur Manker vanligtvis inte möttes av någon avog inställning till att ta bilder utan det hände att han blev direkt uppmanad att fotografera, men att han också kunde bli avvisad och möta motstånd (s. 76). Samtidigt som han går omkring med kameran synlig för att han ”velat uppträda öppet och ärligt och inte sprungit och tjuvknäppt i tid och otid” (s. 76) finns det i hans uppteckningar hur han i smyg fotograferar (s. 280). Jag tänker att det är sådana kollektiva erfarenheter som kan ha varit medskapande till Birgittas motvilja att bli fotograferad, som hjälper till att förklara varför hon tänker, känner och agerar som hon gör. På ett fotografi i boken *Friktion* (Silvén 2021:78) syns en ung kvinna och hennes mor, i bakgrunden syns en tältkåta: ”Inga Prost i silverknappsbalte och sidensjalett. Frågar mamma om lov att fotografera sig”, Viikujärvi, Vittangi sameby, Kiruna 1929. Mor och dotter tittar med allvarliga blickar på varandra, i fotografiet ser de stela ut och situationen ser ut att vara arrangerad. Den innehåller de klassiska attributen, kolten, kåtan och även en förrådsställning.

Mankers återgivning av dokumentationerna representerar hans perspektiv och bild av verkligheten, dock inte det samiska perspektivet. Silvén skriver att Mankers bilder och bildtexter vittnar om spännvidden mellan hans blick på samerna som å ena sidan vänner och medhjälpare, å andra sidan vetenskapliga studieobjekt (s. 73). När jag tidigare pratat med människor i min närhet om deras erfarenheter och tankar om Mankers besök och dokumentationer i Sápmi fick jag ta del av andra berättelser, sådana som inte fanns att finna i de böcker han skrivit. Det är berättelser som speglar Manker som en forskare/fotograf som inte alltid visade hänsyn och respekt för de människor han mötte i Sápmi. I boken *Mitt liv som renskötare* (2007:33) berättar

Apmut-Ivar Kuoljok hur forskare eller andra som ville följa med samerna under sommaren, bara kom och dessutom förväntade sig att bli förplägade av värdfamiljen. Manker och medföljande forskare flög vid ett tillfälle upp till platsen där Apmut-Ivars familj befann sig för att slå följe med dem ner från sommarlandet. Trots att de kom upp med flyg och hade all möjlighet att frakta upp mat kom de tomhända och räknade med den samiska gästfriheten (s. 34). Detta innebar att samerna själva, som redan innan hade dåligt med mat nu var tvungen att ransonera.

Visuell dokumentation

När det gäller visuell dokumentation så förhåller sig alla på olika sätt till att bli filmade eller fotade, det är en subjektiv erfarenhet. Precis som Birgitta beskriver sina känslor ovan, så är det inte alltid som den enskilda personen önskar bli visuellt synliggjord. Denna insikt kan knappast undgå den som tittar på de äldre filmerna eller i äldre fotosamlingar. Här har människor iscensatts i sysslor som filmaren har regisserat. Samerna i de äldre filmerna står där allvarliga framför kameran. De gamla filmerna och fotografierna påminner oss om hur synsättet mot samerna var förr, då många upplevde att de inte var lika mycket värda som majoritetsbefolkningen. Det pekar på det ansvar som krävs idag i vårt insamlingsarbete, en personlig ansvarskyldighet för att möta våra samarbetspartners på deras villkor.

Äldre filmer med samisk närvaro är ett arkivmaterial som allmänheten inte har haft så stor tillgång till förr, men som idag får allt större spridning. Fotografierna däremot är ett arkivmaterial som allmänheten länge har haft tillgång till. De har fungerat som en källa till minne och kunskap. Mitt samtal med Birgitta för mina tankar till samlingarna av fotografier tagna av Statens rasbiologiska institut. Institutet i Uppsala bedrev undersökningar av befolkningen och organiserade bland annat skallmätningar och fotograferingar av samer

(Gustafsson 2007:211, 259). Dessa samlades i album och fotografierna cirkulerar idag i olika sammanhang. För mig, som för många fler, har ursprunget till fotografierna tidigare varit känt. Det är dock inte förrän idag som uppkomsten av dem diskuteras i en större utsträckning. Herman Lundborg, som var chef för institutet, såg en fara med en eventuell rasblandning och för att bevisa den tesen studerade han bland annat samerna (Lundmark 1998:90). Fotografierna skulle kommunicera de rasbiologiska idéerna och bekräfta tesen om rasmässiga karaktärsdrag hos olika människor, till exempel genom att medelålders samer jämfördes med fotografier på nordiska ungdomar för att visa på samernas underlägsenhet (Gustafsson 2007:211). När jag ser på de äldre filmerna tänker jag att deras uppkomst kanske inte lika tydligt var kopplat till en rasbiologi, men många av dem är producerade under en tid då dessa tankar förekom, vilket avspeglar sig i sättet som samerna framställs på.

När Birgitta berättar om sina känslor för dessa insamlare av samisk kultur reflekterar jag över mina egna känslor. I min roll som etnolog och forskare ser jag på fotografierna som en källa till kunskap. När jag har sett de svart-vita fotografierna föreställande samer i kolt har jag häpnat över vilka vackra dokumentationer av dräkter dessa fotografier utgör. Jag har också sett nakenbilder av samer som har fått mig att må illa och titta bort. Som same så känner jag en sorg över de övergrepp som denna undersökning inneburit. Jag har funderat på hur det var möjligt att en sådan här insamling kunde ske? Det är någonting som är svårt för oss idag att förstå.

Senare, efter att tillsammans med Birgitta och Karin än en gång ha tittat på äldre filmer, försöker jag resonera kring dessa fotografier. Jag frågar först hur de känner inför de rasbiologiska fotografierna. Birgitta svarar snabbt att hon inte vill se dem. ”De är avskyvärda.” Karin har en annan syn på fotografierna, hon menar att de vid första anblicken är vackra att titta på. ”De svart-vita

fotografierna har en skärpa som gör att varje anletsdrag blir tydligt. Jag har sett mina släktingar, det är ett vackert fotografi”, berättar Karin. På fotografierna framträder koltarna tydligt. Karin menar att det är som att titta på vilka svart-vita fotografier som helst. Den känslan förändras dock när man sedan ser att de är ett nummer på bilden och då förändras allting. ”Min nästa känsla är att det är kusligt att se fotografierna.” Karin förklarar att det är som att se de äldre filmerna, hon fokuserar på att se på människorna. ”Känner jag igen dem? Var är de inspelade? Allt runt omkring försvinner. Om speakern talar om samerna på ett raljerande sätt och använder ordet lapp så hör jag inte det. Jag är så fokuserad på människorna, på deras ansikten.”

Jag undrar om de någonsin hört någon prata om dessa händelser eller prata om fotografierna? ”Ja, tänk att ingen pratade om det”, säger Karin. ”Och tänk att vi aldrig har frågat om det”, inflikar Birgitta, ”det var ingenting som man pratade om.” Birgittas mamma var bara ett barn när hon undersöktes av rasbiologerna. Under uppväxten har ingen i familjen pratat om sina upplevelser av dessa undersökningar. På museet finns kopior av listor på dem som mättes av rasbiologerna, beskrivna med namn och deras mått. Som jag har förstått det så fotograferades inte alla utan bara en del av dem som undersöktes, några fotograferades med kläderna på och några fotograferades utan kläder. Det finns ingen anmärkning i liggarna som skvallrar om vilka som har blivit fotograferade. Skolbarnen fotograferades under tvång, äldre människor som vistades på ålderdomshem utsattes för påtryckningar för att låta sig mätas och andra vuxna hittade man i hemmen eller vid större kyrkhelger och marknader (Lundmark 2007:24). Institutets reseassistent hade med en egen framkallningsutrustning och de som medverkade lovades ett foto av sig själva, något som verkar ha varit ett effektivt lockbete (ibid.).

Jag frågar hur kommer det sig, varför pratade man aldrig om detta? Var det för svårt,

undrar jag? Birgitta berättar att när de var unga och gick på nomadskolan så hände det så många gånger att de blev undersökta. De blev mätta och vägda. De vet inte varför eller vad man gjorde med dessa undersökningar. De var vana vid att det kom många människor utifrån till nomadskolan och de var vana vid att inte ifrågasätta utan att göra som de instruerades att göra. ”Vi tordes inte göra något annat”, säger Birgitta. ”Jag tror att det kan ha varit samma sak med de rasbiologiska undersökningarna, det kom auktoritära människor, klädda i vita rockar som ville undersöka samerna”, säger Karin. ”Barnen var vana att göra som de blev ombedda. Jag tror även att de kan ha varit trevliga när de mötte samerna”, fortsätter Karin. ”Det behöver inte ha varit en obehaglig upplevelse och på så sätt kan de ha lurat folk att ställa upp. Sen är det en helt annan sak med de samer som fotograferades utan kläder.”

Att vägra bli ett offer

Som Karin påpekar ovan är det viktigt att inte skapa bilden av offer utan egen vilja. Förståeligt nog kan deltagarna ha känt obehag när de uppmanades att delta. Samtidigt kan forskning, filminspelningar och även den rasbiologiska fotograferingen och mätningen av samer vara ett resultat av relationer som uppstått mellan forskarna och samerna, om än under ojämlika villkor. Även om personerna har gett sitt samtycke för studien kan man fråga sig vad de gett samtycke till eller om de alls kände till orsaken till studien. Många människor var också misstänksamma och ställde inte upp för forskare medan andra gjorde det.

”Även om samerna förr var tillmötesgående och ställde upp för dessa forskare så var det ständigt livliga diskussioner om politik under vår barndom”, säger Karin. Karin berättar att de inte pratade om de rasbiologiska undersökningarna, istället pratade de om dagsaktuella problem i vardagen. Framförallt kretsade diskussionerna kring markerna,

renens marker. Samtal om hur Vattenfall genom sina kraftverksdämningar förstörde markerna för renskötelsen. ”Det var ett samtalsämne som var i var människas mun”, säger Karin. De kände sorg över förlorade marker. Vattenfalls regleringar av älvarna påverkade betesmarkerna runt älvarna, hjortronmyrar försvann under det dämnda vattnet precis som byggnader och bostäder. De viktiga isarna på älvarna blev osäkra och farliga att färdas på. Samerna försökte aktivt påverka beslutsfattare. ”Min pappa pratade också mycket om Inlandsbanan, att svenskarna ville ha den men att samerna inte ville ha den”, säger Karin. ”Den orsakade en mängd renpåkörningar ända från början och samerna satte sig emot den.” Det här var diskussioner som barnen kunde lyssna på när de vuxna samlades, mycket kretsade kring politik. ”De agerade och höll möten, de var tvungna att förhålla sig till alla problem som renskötelsen stötte på”, säger Karin.

Det är för mig slående, hur stora kontraster det är mellan de olika ”berättelserna” om samiskt liv som nu spelas upp för mig. Å ena sidan ser jag dessa arkivmaterial i form av foto och film som producerats av människor utifrån och som pratar om samer och samiskt liv på ett generaliserande sätt. Å andra sidan får jag ta del av berättelser och tankar från samiskt liv när vi tittar på de äldre filmerna. En del av berättelserna känner jag igen från min uppväxt, andra är nya för mig. Människor kan välja de livsberättelser, berättelser och historiska minnen som är viktiga för dem för att komma ihåg sitt förflutna. Hur det förflutna lever i nuet i muntliga historier och tystnadens roll har utforskats av antropologen Roza Laptander (2020) i en kontext av Tundra Nenets, en arktisk ursprungskultur. Laptander visar att alla typer av tystnad under kommunikation kan ha en viktig roll och olika betydelser (s. 42). Den kan till exempel kännas igen som ett instrument för att förmedla kunskap, som en speciell kod som endast är känd för en utvald grupp människor.

Det kan också fungera som ett skydd för sig själv eller som skydd av barn och andra familjemedlemmar samt andra i samhället från dåliga minnen och känslor kopplade till det förflutna (s. 60). Med en reflektion över de olika berättelserna som framförs och andra berättelser som är tystade frågar jag varför de inte talar mer om det förflutna? Idag finns inte så många som minns och som kan berätta om sina erfarenheter. Birgitta säger: "Ibland pratar jag om det med mina barn, eller med mina syskon, annars är det inget jag pratar om." Laptander visar att en tystnad i en gemenskap kan brytas, vilket får människor att berätta igen (s. 42). Jag frågar mig själv om dessa gamla filmer kan vara ett sätt för det samiska samhället att öppna sig för att kommunicera. De bör kunna fungera som ett redskap, som en historisk källa.

Framställd "verklighet"

Det har nu gått nästan 80 år sedan filmen spelades in när jag sitter med Kristina och tittar på filmen *Från vinterviste till sommarfjäll* (Wesslén 1949). Med i filmen är hennes mamma Sigga Åstot. Förutom Sigga medverkar flera av hennes släktingar. Kristina säger att "det är både roligt och vemodigt att titta på filmen då man ser så många välbekanta människor som inte längre finns kvar i livet". Kristina pratade aldrig med sin mamma om hur det kändes att delta i filmen. "Det var ingenting man frågade om", säger Kristina. Kristina säger att hon är glad att hennes mamma var med i just den filmen eftersom det är en film som har ambitionen att visa hur det samiska livet var. Det är dock en regisserad och ihopklippt filmversion av det samiska livet. "Det kunde ju ha varit en annan slags film och då kunde det kännas förnedrande." Kristinas uttalande illustrerar tankar kring samisk medverkande i film och även hur "verkligheten" av samiskt liv framställs genom film. Vad det är som lyfts fram och vad det är som inte lyfts fram i filmen. Detta är en viktig dimension av ett praktiskt etiskt förhållningssätt när det

gäller skildringar av samisk kultur. I filmen som Sigga medverkade i har filmaren klippt ihop scener från södra Sápmi med scener från Jokkmokksområdet. Händelser i den så kallade dokumentären är också iscensatta för att skapa en viss dramatik. Detta är någonting som Apmut-Ivar Kuoljok, en annan deltagare i filmen, berättat om i tidigare intervjuer (Kuoljok 2010a:200). Ett exempel är när filmaren har en idé om att i filmen visa hur man flyttar med renar och sätter upp en tältkåta i regnväder. Eftersom produktionen förr var beroende av soligt väder för att kunna filma så hyrdes två brandsprutor in från Vattenfall. I filmsekvensen kommer en rajd flyttande i ett till synes hårt regnväder och sätter upp kåtan och tänder en eld. "Eftersom brandsprutorna ordnade skyfallet var det enkelt att snabbt få upp en eld med torrved", berättar Apmut-Ivar. "Detta var något som publiken hade förundrats över, hur lätt det gick, men det var ju ingen konst att göra det", säger han. I filmrecensioner lyfts filmarens bedrift fram, han som följt samerna på deras flyttningar och som utstått svårigheter under denna tid (Kuoljok 2010a:202). Apmut-Ivar Kuoljok beskriver själv i boken *Renskötarliv* (2013:33) hur förvånad han och många andra blev över att Wesslén i filmens första avsnitt tackade myndigheter och personer för filmens tillblivelse. Men inte ett ord till tack till de familjer som välvilligt stått ut med att i sitt dagliga arbete ha tid att tillfredsställa en krävande filmfotograf. De som hade ordnat med renar, transporter och dygnslånga förseningar under flyttningarna.

Filmerna som Sigga agerade i är en film som har visats både på tv och på biografen där den marknadsfördes just som en dokumentär av samiskt liv. I den svart-vita filmen följer filmaren en familj flytt med renarna över året. Den spelades in under flertalet år under 1940-talet, när Sigga var i 20-årsåldern. I filmen står Sigga tillsammans med två äldre kvinnor i kolt på rad i en sluttning med tygpåsar i händerna och plockar *juobmo*, ängssyra. Detta är

Sigga Åstot plockar juobmo, ängssyra tillsammans med Inga och Anna Gruvvisare. Foto: Stig Wesslén.

en filmsekvens som har blivit till genom att en person bakom kameran har bestämt en handling. Sigga berättade om detta i en tidigare intervju (Kuoljok 2010b). Att plocka *juobmo* var en vardagssyssla under sommaren och Sigga berättar att det var onaturligt att stå på rad tillsammans med de andra kvinnorna och plocka *juobmo*, det var någonting som filmaren arrangerade. ”Så gick det aldrig till när vi plockade *juobmo*”, berättade Sigga och säger att ”det är väl så det går till i film, då gör de som de vill.”

I det fjällområde där Sigga bodde har det passerat mer än en filmare genom tiderna. Detta trots att det inte går att nå området annat än till fots eller med flygtransport. Med den växande turismen till Sápmi skapades ett intresse för att möta samer. Kristina säger att ”man tänker på hur det var förr, att de äldre samerna var med på så många foton, såväl privata foton som i tidningsreportage och i böcker”. I filmerna och på fotografierna förekommer dessa uppställda samer, mestadels i privatfilmer där de utgör ett exotiskt inslag i semesterresan. Sådana fotografier och urklipp har Kristina hemma. På fotografierna står de där stela, poserande i sina koltar bland

främmande människor och när hon frågade vilka de var, så kunde inte Sigga svara på det. ”Det finns så många sådana bilder att de borde blivit less på alla människor som kom, eller kanske var det bara trevligt att träffa andra människor ibland”, lägger Kristina till.

De fotografier som Kristina nämner, samer som poserar i kolt, bredvid sin kåta, bredvid sin hund, bredvid någon främmande person, har jag också funnit i vårt hem. När jag frågat vilka personerna var så har ingen kunnat svara på det. Jag tänker att detta är bara en bråkdel av alla fotografierna som har blivit tagna. Dessa människor har i alla fall skickat ett fotografi till dem. Boken *Black Fox*, skriven av författaren Barbara Sjöholm (2017), är en biografi om etnografen Emilie Demant Hatt. Under början av 1900-talet dokumenterade Demant Hatt samiskt liv och genom hennes anteckningsböcker, korrespondens, teckningar och annat material skildras hennes liv och resor till Sápmi. Under ett av sina fältarbeten i sydsamiskt område stannade hon hos familjen Märta och Nils Nilsson i Glen (s. 138). Här ger Demant Hatt en betraktelse av turisternas besök i familjen Nilssons kåta:

Our quiet life was only broken when the tourists came from Bydalen. They wanted to come up and “see the Lapps.” This they did in the most literal sense. They swarmed into the hut, without asking permission to enter; they stared unabashedly at us and everything inside. They were shamelessly curious and asked about everything without waiting for an answer. “Do you just lie there on the floor and sleep? What do you eat? What is there in the pot? And so on. Some drew in their breath in disgust, “Oh, how it smells. How smoky! My, that people can live this way!”

“You could go crazy with their questions [Märta said]. All the same they don’t remember anything.”

Outside, the tourists posed to be photographed with their horses and other equipment. Maka [Nils] was summoned to be in the photograph. When you come here you had to document, after all, that you had been in the mountains and been together with

the Lapps, these low-built people who lived a filthy life in earthen huts.

When I stay with the Sami and see the tourist's expressions and hear their superficial talk, I blush and feel ashamed on my own race's behalf. Dignity and natural tact are unknown concepts in the way they behave (2017:138).

Liknande berättelser och erfarenheter är jag uppväxt med. Främmande människor som stormat in i kåtan, öppnat skåp och ogenerat tittat runt utan att ha blivit inbjudna. Möten av blickar in i kåtan av okända människor som hänger över fönstren. Våldigt lite hade förändrats från den tid då Demant Hatt gjorde sina observationer i början av 1900-talet fram till slutet av seklet då jag växte upp.

Diskussion

Det audiovisuella arkivet är en del av vårt samiska kulturarv precis som äldre fotografier och uppteckningar om samiskt liv. Idag pågår ett stort arbete med att digitalisera, inte bara äldre filmer utan även arkiv med fotografier, skriftliga och muntliga samlingar. Digitaliseringen har ökat påtryckningarna för institutioner att öppna sina arkiv, vilket har lett till ökad tillgång till de olika arkiven. Materialet skapar nya förutsättningar för att ta del av vår historia och skapa nya berättelser. Digital åtkomst är ett sätt för alla samer att få tillgång till kulturarvet och medför också ett ökat intresse för arkiven. Arkiven blir allt viktigare för att återknyta relationerna till det förflutna och till tidigare generationer. Film ses och tolkas idag av nya samiska generationer. Här är det viktigt med en ökad historisk kunskap för att kommande generationer ska kunna tolka verkligheten bakom dessa filmer. En risk med att tolka filmerna utifrån nutida kontexter är att samma tankemönster och narrativ som i de äldre filmerna reproduceras. Samisk kultur är och har varit så mycket mer mångfacetterad än de skildringar som visas i filmen. Detta är viktigt att förmedla till de samiska ungdomar som idag söker kunskap om sin historia.

För att tolka arkivmaterialet krävs även en förståelse för hur relationerna mellan samerna som ursprungsfolk och majoritetssamhället har skapats och utvecklats fram till idag. Äldre forskning kan lätt förklaras med argumentet att forskare under tidsperioden var präglade av sin tids normer och värderingar, som inte längre bär legitimitet idag (Ledman 2012:35). Bildmaterialet från det rasbiologiska institutet samlades in för hundra år sedan. Vid denna tid fanns inte de etiska regler och riktlinjer som nutida forskare har att förhålla sig till vid vetenskapliga undersökningar. Många av de fotografier som tagits inom ramen för Rasbiologiska institutets verksamhet finns fortfarande tillgängliga i Uppsala universitetsbibliotek. Det finns inga etablerade etiska riktlinjer för hur material får användas, eller av vem, och delar av samlingarna finns tillgängliga för vem som helst genom digitalisering och publicering på internet (Nilsson 2012). Frågan om förvaltning och dokumentation av insamlat forskningsmaterial är återkommande i etiska riktlinjer för urfolksforskning, där vikten av holistiska synsätt poängteras.

Objektifieringen, exotiseringen och stereotypiseringen av samer som förekommer i film- och fotoarkiv aktualiserar viktiga frågor att ta ställning till: hur ska man praktiskt arbeta med dessa arkiv idag? Hur blir de en del av det samiska samhället? Hur ska en samisk historieskrivning med samers egna verklighetsbeskrivningar komma fram i sådant arkivmaterial? Ett verktyg för att utmana dessa bilder som har lyfts i denna artikel är att inkludera de berörda människorna och låta dem bidra med *motherättelser* som utmanar tidigare berättelser. På så sätt genomsyras arbetet med ett etiskt hänsynstagande till dem som i arkiven objektifierats som "lappar". Detta är i linje med Linda Tuhiwai Smith (2012) som betonar hur viktigt det är att det västerländska forskarsamhället kritiskt granskar sin forskning om urfolk och att forskningen genomsyras av etisk hänsyn till de människor som berörs av forskningen.

Filmer har visats för speciellt inbjudna grupper på museet, men även i olika delar av Sápmi, vilket har varit till glädje för många. Under filmvisningarna och samtalen har deltagarna hjälpt mig att lägga märke till andra berättelser och händelser i filmerna, som jag inte själv såg vid första anblicken. Med deras erfarenheter, fick jag också en chans att reflektera över mina egna. När det gäller filmerna och fotografierna så är de konstruktioner av sin tid. De producerades av en person eller organisation med ett speciellt syfte. Även om så är fallet så visar metoden med en dialog att innehållet kan förändras och öppnas med kunskap från de äldre. Genom denna deltagande metod har en diskussion öppnats kring frågan om arkivmaterialet. Även känslor mot materialet har kommit upp till ytan. Arbetet visar att det krävs att vi reflekterar över våra skyldigheter mot dem som deltar i vår forskning och dokumentation och att de erkänns och omsätts i praktiken. Detta sker genom en ömsesidig förståelse och dialog.

Ett praktiskt etiskt arbetssätt som har tillämpats i ett tidigare arbete är att lyfta fram människorna och platserna och koppla ihop personen med ett namn. Detta är viktig information som ofta saknas i arkivmaterial (Kuoljok 2010a:190). Det handlar om att förändra bilden av samer från att vara objekt till att istället vara personer som ska mötas med en ömsesidig respekt. En liknande tanke låg bakom slöjdaren Berit Kristine Andersen Guvsám (2019) när hon i sin masteruppsats *Hærvvås: En undersøkelse av vevde sjal fra lulesamisk område* närmade sig rasbiologiska fotografier tagna i Tysfjord, Norge⁴. I Guvsáms forskning om bruket av sjalar bland samer förr, utgjorde fotografierna en rik källa till kunskap. Där fann hon att både mönster och strukturer på sjalarna framkom tydligt i de svartvita fotografierna. I materialet hittade hon bland annat sin *máttaráhkko*, stammoder som hade blivit mätt och fotograferad, ingen annan information fanns med på fotografiet (Guvsám 2019:9–10). Ett namn är en viktig

del av en persons identitet, det berättar vem du är och var du hör hemma. När Guvsám använde fotografierna skrev hon namnet på personerna och även födelseår, i de fall hon hade den informationen istället för numren (s. 16). Genom att hämta inspiration från sjalarna som kvinnorna på fotografierna bar, ville hon lyfta människorna och visa dem respekt genom att lyfta fram deras kunskaper och traditioner. Även om vi möter stötande föremål i arkiven, som de rasbiologiska fotografierna, så finns de och händelserna får inte tystas ner. Istället bör förhållningssättet och hur materialet presenteras idag diskuteras. I ljuset av diskussioner kring olika metodologier utgör Guvsáms förhållningssätt till de rasbiologiska fotografierna en strategi för att lyfta banden mellan den tidigare generationen med nuet och in till framtida generationer.

Avslutning

Syftet med denna studie har varit att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter kring medverkande i forskning och dokumentation och att sammanlänka det med tankar kring etik. Filmer och fotografier tar avstamp i en diskussion om relationerna mellan betraktaren och den som blir betraktad. Filmning och fotografering av samer berörs av liknande historik. Med tanke på mängden filmer och fotografier med samer som gjorts genom tiderna kan vi fråga hur mötena såg ut när dessa filmer spelades in och när fotografierna togs. När det gäller äldre arkivmaterial finns det inte alltid en utbredd kunskap om i vilken kontext dessa har samlats in, hur mötet såg ut när materialet skapades. I arkiven har samiskt liv blivit synligt, människor, djur, markerna, arbetet, flyttvägarna och färderna har blivit dokumenterade. De samiska erfarenheterna och människornas gemenskap med djuren och platserna är ofta osynliga. Film- och fotomaterialet speglar en bild av samiskt liv som är präglad av en objektifiering, exotisering och stereotypisering. De ger utrymme för flera tolkningsmöjligheter och de har använts

av samhället på olika sätt. Genom Karins, Birgittas och Kristina röster har *motherättelser* lyfts fram. Det är berättelser som inte utgår från majoritetskulturens eller forskaren/filmaren/fotografens perspektiv. De är istället skapade utifrån den samiska livsvärlden som de skildrar med hjälp av sin bakgrund och historia. Här har även min egen samiska tillhörighet och bakgrund varit en central del i det ömsesidiga utbytet av kunskap.

Frågan kring erfarenheter och tankar kring samiskt medverkande i film aktualiseras för oss i samband med att Åjtte museum deltagit i projektet *Samisk audiovisuell samling*. Att titta bakåt och fundera över tidigare tiders sätt att jobba med insamling av samisk kultur är viktigt för vårt arbete idag. Det bidrar till en reflektion över hur de enskilda individerna bemöts och bidrar till en reflektion över hur arkivmaterial används och förvaltas idag. Frågorna är viktiga då det nu finns en större tillgång till digitala medier och därmed tillgång till äldre som på ett relativt enkelt sätt kan spridas. Idag styrs både tillgängliggörandet och förvaringen till en stor del av lagar och regler men den etiska aspekten gällande arkivmaterialet är en viktig fråga.

Under 2000-talet har en mera medveten hållning till etiska frågor rörande urfolk vuxit fram. Vid ett ökande tillgängliggörande av arkiven krävs det att vi reflekterar över vilken inverkan det kan ha på det samiska samhället. Det gäller när vi ser/visar filmer som speglar äldre tiders syn på samerna och som speglar dåtida samhällshierarkier, filmer där samisk kultur framställs genom verklighetsfrämmande och romantiserande skildringar. Film och foto har den förmågan att på ett levande sätt skapa upplevelser och väcka känslor hos tittaren. Material som tidigare kan ha upplevts som oproblematiska att visas upp kan idag upplevas som stötande av den samiska befolkningen. När vi arbetar med äldre arkivmaterial har vi ett ansvar för de känslor som väcks i det samiska samhället. Ansvaret innebär att vi lyfter de etiska frågorna kopplade till dem

för diskussion. Detta innebär ett utforskande av relationen mellan samerna och majoritetssamhället, både ur ett historiskt perspektiv och utifrån vår egen tid.

Kajsa Kuoljok, fil.dr

Åjtte museum/ Institutionen för stad och land
Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala
Åjtte museum/ Department of Urban and Rural
Development
Swedish University of Agricultural Sciences,
Uppsala

Nyckelord: etik, arkivmaterial, samer, film, fotografi

Noter

- 1 Detta är en omarbetad version av artikeln Etijikka Sámiij vuojnos filmaj ja gáváj gehtjadijn, *Diedut* 1/2022.
- 2 Regler och riktlinjer för forskning: <https://codex.uu.se>. https://www.siefhome.org/downloads/publications/statements/SIEF_StatementDataManagement.pdf.
- 3 Projektet *Samisk audiovisuell samling – filmer och teveprogram i arkiv och på webb* är ett samarbete mellan Umeå universitet, Stockholms universitet, Sametinget, Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum, Kungliga biblioteket och Svenska Filminstitutet.
- 4 Sommaren 1914 och 1921 genomfördes rasbiologiska undersökningar i Tysfjord, ledda av Alette och Kristian Schreiner (Evjen 1998: 173–174). Detta resulterade i rapporten *Tysfjordlappen* som publicerades 1932. Alette Schreiner skriver i rapporten att samerna var ovilliga till att delta i undersökningen (Evjen 1998:175).

Referenser

- CODEX 2021: <https://codex.uu.se>, hämtad 21-10-04.
- Broberg, Gunnar 1995: *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet*. Lund: Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar 1990: Bakom och framför kameran. *Västerbotten* 2, s.136–147.
- Drugge, Anna-Lena 2016: Forskningsetik och urfolksforskning. I: Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.): *De historiska relationerna*

- mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, s. 191–218. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Ellis, Carolyn, Adams, Tony. E. & Bochner, Arthur P. 2011: Autoethnography: An Overview. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 36, 4(138), s. 273–290.
- Evjen, Bjørg 1998: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Bodö: Sentraltrykkeriet AS.
- Farahani, Fataneh 2010: In being an insider and/or an outsider: A diasporic researcher's catch-22. I: Loshini, Naidoo (red.): *Education without borders: Diversity in a cosmopolitan society*. Nova Science.
- Gustafsson, Tommy 2007: *En fiende till civilisationen [Elektronisk resurs] : manlighet, genusrelasjoner, seksualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*. Diss. 2008. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-8945>.
- Guvsám Andersen, Berit Kristine 2019: *Hærvvås : En undersøkelse av vevde sjal fra lulesamisk område*. Kautokeino: Sámi allaskuvla / Sámi University of Applied Sciences. <https://hdl.handle.net/11250/2651294>, hämtad 21-10-04.
- Hirvonen, Vuokko 2008: *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*, övers. Kaija Anttonen. Guovdageaidnu/Kautokeino: DAT, 2008, 31.
- Jernsletten, Nils 1978: *Om joik og kommunikasjon. Kultur på karrig jord. Festskrift til Asbjørn Nesheim*. Oslo: Norsk folkemuseum.
- Joks, Solveig 2015: *Laksen trenger ro. Tilnærming til tradisjonelle kunnskaper gjennom praksiser, begreper og fortellinger fra Sirbmáområdet*. Diss., Tromsø UiT, Norges Arktiske Universitet, Tromsø.
- Knoblock, Ina 2022: *Writing-Weaving Sámi Feminisms: stories and conversations*. Department of Gender Studies, Faculty of Social Sciences, Lund University, Diss. (sammanfattning) Lund: Lund University.
- Kuokkanen, Rauna 2008: From Research as Colonialism to Reclaiming Autonomy: Toward a Research Ethics Framework in Sápmi. *Ethics in Sámi and Indigenous Research*. Report from a Seminar in Kárásjohka, Norway, Nov. 23–24, 2006. Kautokeino: Sami Institute, s. 48–63.
- Kuoljok, Apmut Ivar 2007: *Mitt liv som renskötare*. Skellefteå: Ord & visor.
- Kuoljok, Apmut Ivar 2013: *Renskötarliv: storvilt och tjäderjakter*. Skellefteå: Ord & visor.
- Kuoljok, Kajsa 2010a: Att skildra en kultur. Erland Mårald och Christer Nordlund (red.): I: *Kamerajägaren: Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet. s. 189–202.
- Kuoljok, Kajsa 2010b: Att kunna och vilja dela med sig. Åsa Nordin-Jonsson (red.): *Árbediehtu: samiskt kulturarv och traditionell kunskap*. Kiruna: Sametinget. s. 56–67.
- Lantto, Patrik 2000: *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Institutionen för nordiska språk, Kulturgräns norr.
- Lantto, Patrik 2010: Att leva sitt liv på ”fädrens vis”: Stig Wesslén och samefrågan. I: *Kamerajägaren: Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet.
- Laptander, Roza 2020: *When we got reindeer, we moved to live to the tundra: The Spoken and Silenced History of the Yamal Nenets*. Acta electronica Universitatis Lapponiensis 278. Rovaniemi: University of Lapland Printing Centre.
- Ledman, Anna-Lill 2012: *Att representera och representeras [Elektronisk resurs] samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Diss. Umeå: Universitet Umeå.
- Liliequist, Evelina & Silow Kallenberg, Kim 2022: Autoetnografi. I: Silow Kallenberg, Kim, Nystrand von Unge, Elin & Wiklund Moreira, Lisa (red): *Etnologiskt fältarbete: nya fält och former*. Upplaga 1 Lund: Studentlitteratur.
- Liliequist, Marianne 2016: Rethinking the proxemics of interviewing. I: Griffin, Gabrielle (red.). *Cross-cultural interviewing: feminist experiences and reflections*. London: Routledge.
- Lundmark, Lennart 1998: *Så länge vi har marker: samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Madsén, Lars 1967: *Vildmarksälven del 4. Kåtornas folk*.
- Mörkenstam, Ulf 1999: Om ”Lapparnes privilegier”: *föreställningen om samiskhet i svensk*

- samepolitik 1883–1997*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nilsson, Johan 2012: *En studie om hanteringen av Rasbiologiska institutets samling och känsligt material vid Uppsala universitet*. Kandidatuppsats. Borås: Borås universitet. <http://bada.hb.se/handle/2320/11244>.
- Persson, Curt 2018: "Då var jag som en fånge": *statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Övertorneå: Svenska tornedalingars riksförbund - Tornionlaaksolaishet : Met Nuoret.
- Porsanger, Jelena 2004: *An Essay about Indigenous Methodology*. *Nordlit*. 8. 10.7557/13.1910.
- Sámiid Riikkasearvi, Svenska samernas riksförbund 2019: *Forskningsriktlinjer*. <http://pdf.sapmi.se/wp-content/uploads/2019/08/Forskningsriktlinjer-SSR-2019-antaget-dokument.pdf>, hämtad 21-10-04.
- Sametinget 2021: *Forskningspolitisk strategi*. Antagen av plenum 2021-02-23--26. <https://www.sametinget.se/156606>, hämtad 21-10-04.
- SIEF 2021: https://www.siefhome.org/downloads/publications/statements/SIEF_StatementData-Management.pdf, hämtad 21-10-04.
- Silvén, Eva 2021: *Friktion: Ernst Manker. Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Sjoholm, Barbara 2017: *Black Fox: a life of Emilie Demant Hatt, artist and ethnographer*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Smith, Linda Tuhiwai 2012: *Decolonizing methodologies: Research and Indigenous peoples*. 2nd edition. London: Zed.
- Wesslén, Stig 1949: *Från vinterviste till sommarfjäll*.

SUMMARY

Ethics based on a Sámi perspective in the encounter with film and photography

Based on older films and photographs, this article discusses archival material with a Sámi presence. The aim is to highlight thoughts and experiences of research and documentation in various forms from a Sámi perspective and to link it with thoughts about ethics. The approach to older Sámi archival material is not static but changing, and during the 21st century a more conscious approach to ethical issues concerning indigenous peoples has emerged. In all forms of work with the collection of research material, we have two dimensions of ethics to deal with; what the national legislation regulates as well as a personal and practical ethics that arise in the meeting between man and material or between people. In this article, personal stories and experiences from the knowledge holders form an

empirical basis for the discussion. Their counterstories contribute alternative stories to the stories presented through the eyes and voice of the majority population in the form of film and photography. Today, the older generation are important mediators of Sámi culture and history to a younger generation. Through their personal stories, they contribute knowledge that is otherwise impossible to reach. Although it is their stories that constitute the empirical material in the article, I bring in my own reflections and thoughts. Here, my own Sámi affiliation and background have been a central part in the mutual exchange of knowledge.

Keywords: ethics, archival material, Sámi, film, photography

Mungigan i Sverige

En kulturhistorisk överblick

Klas Wikström af Edholm

Som aktiv folkmusiker med mungigan som huvudinstrument har jag förundrats över hur lite forskning om mungigan och dess historia i Sverige som har publicerats. Jag ämnar därför att i denna artikel ge ett bidrag till en sammanfattande och samlad överblick över mungigan och mungigespelet i Sverige utifrån ett kulturhistoriskt perspektiv, med ett fokus på den eftermedeltida perioden. Mungigan har kommit att få olika roller och funktioner inom olika kulturfenomen i Sverige över tid. Den har under slutet av 1800-talet kommit att bli uppfattad som ett barnsligt instrument, för simpelt för att spela musik på, men har idag också fått en förnyad roll inom moderna spirituella praktiker, och mungigan har därmed börjat förknippas med ett nytt kulturellt sammanhang.

Det arkeologiska fyndmaterialet växer för snart sagt varje år. Detta medför att underlaget för en samlad studie sakta växer, men än så länge verkar de generella linjerna som målats upp i tidigare forskning snarast befästa av det växande materialet: mungigor är ett relativt vanligt fynd i urbana miljöer från medeltid till 1700-tal. Någon ingående redogörelse för de enskilda arkeologiska fynden och etnografiska föremålen ämnar jag dock inte ge. Den enskilt viktigaste studien, och hittills mest ingående redogörelsen av mungigans förekomst i Norden har presenterats av Germund Kolltveit (2006), som i sitt pionjärarbete presenterar både en övergripande sammanfattning av instrumentets förekomst

i Europa och en diskussion av enskilda fynd. Den intresserade läsaren kan rekommenderas dit. Kolltveits breda arbetssätt lämnar dock en del luckor avseende den svenska kontexten, som jag vill belysa och komplettera med ett fokus på just Sverige och ett kulturhistoriskt perspektiv som fokuserar på ett senare tids-
spann än Kolltveits studie. Även andra tidigare studier av mungigan i Sverige har främst utgått ifrån det arkeologiska materialet, och man har i första hand diskuterat instrumentet utifrån ett medeltida sammanhang (se t.ex. Rydbeck 1968; Falck 1974; Kolltveit 2006). Det finns därför en lucka inom forskningen avseende mungigan i Sverige från 1500-tal och framåt. Ett par undantag som blickar bortom den medeltida kontexten utgör Hildegard Werner som i en artikel 1886 diskuterade mungigans närvaro inom den klassiska musiken, samt en C-uppsats i etnologi av Per Runberg 1996 som idag ger den mest ingående redogörelsen av mungigans svenska historia under 1900-talet. Mitt eget bidrag kompletterar detta rådande forskningsläge genom att inkludera ett bredare material, där jag även ser till hur mungigan återges och används i svensk (skön-)litteratur och följer den utveckling som mungigan genomgår idag. Genom en sådan en kulturhistorisk överblick rörande mungigan i Sverige kan jag förhoppningsvis ge upphov till förnyat intresse för fältet.

Mitt eget perspektiv utgår i första hand från min roll som utövare. Studien som presenteras i artikeln är på intet sätt uttömmande,

utan presenterar avseende instrumentets tidiga historia snarast en sammanfattning av forskningsläget med vissa mindre utvecklingar och kompletteringar. Med hjälp av litteraturläsa databaser har jag sökt och sammanställt förekomsten av mungigan inom svensk litteratur, utifrån föresatsen att omnämmandet och karaktäriseringen av mungigan och mungigespelet i dessa sammanhang i någon mån speglar det gängse bruk och den uppfattning som rådde under given tidsepok. Genom litteraturen speglas en över tid skiftande uppfattning av mungigans status, kvaliteter och förutsättningar som musikinstrument. Inom detta material kan man således urskilja några olika karaktäristika och associationer som mungigan används som gestaltning eller referens till: 1) i naturromantiska skildringar, 2) som ett vanligt förekommande spelmansinstrument, 3) inom en specifikt maritim kontext, 4) som symbol för ett simpelt semi-instrument och 5) som en barnleksak. Något förenklat kan man säga att dessa kategorier utgår ifrån mungigan som antingen ljudalstrare (1 och 4–5), eller som melodiinstrument (2–3). Det saknas tidigare sammanställningar av detta slag, vilket gör att mitt arbete kan bidra till de fortsatta studier som krävs för att pröva, säkerställa och fördjupa de tolkningar och hypoteser som jag presenterar i artikeln. Utifrån ett nätografiskt tillvägagångssätt har jag kompletterat litteratursammanställningen och sökt efter förekomster och omnämmanden av mungigan i olika forum på internet och i sociala media, för att undersöka hur instrumentet används och uppfattas idag. Då detta är en kulturell utveckling som sker i nutid skulle mitt bidrag även på detta område med fördel kunna kompletteras med vidare studier. Det finns således ett behov av fördjupade studier på området och ett antal parametrar behöver fortsatt problematiseras.

Traditionens framväxt

Att mungigan har sitt ursprung i Asien är rimligt, men hur och när den har spridits

till Europa är svårare att säkerställa (Wright 2005; Kolltveit 2016:68, 82; Larmer 2020). Inte heller mungigans inträde i Skandinavien är helt lätt att datera. Oavsett den tidigaste dateringen verkar intresset för mungigan i Sverige ha följt utvecklingen i resten av Europa, med en närmast explosionsartad spridning under 1200-talet. Instrumentet kan sannolikt ha varit bekant även något tidigare, men då i betydligt mindre utsträckning (Lund 1974:38, nr 60; 39, nr 61; 1981:255; 1984/87:20, fig. 43; jfr dock Kolltveit 1996:40–41, 251; 2006:32). Ett nytt fynd som kan kasta ljus över mungigans inträde i Skandinavien utgör fyndet av en möjlig mungiga från 1100-talets Gamla Uppsala (Lindahl et al. 2017:199). Fyndet utgör i så fall den äldsta daterbara mungigan från Norden och visar att man i Uppsalaområdet var tidig med att anamma nya trender. Typologiskt vore dateringen möjlig, då mungigans ram är smal, vilket de äldsta europeiska mungigorna verkar ha varit (se Kolltveit 2006). Den kulturella kontakten österut var även väletablerad i Mälardalen sedan tidig vikingatid och var fortsatt stark in på 1100-talet. Flera andra fynd från Sverige har inte kunnat dateras lika exakt som dessa två, men har påträffats i fyndkontexter med en bredare datering till 1000–1200-tal (Statens Historiska Museer, SHM obj. nr 24566_HST; 403366_HST; Kolltveit 2006:131, 138, 250). Sammantaget visar de att mungigan sannolikt introducerades under början av medeltiden, i samband med etableringen av en ny samhällsstruktur, men dateringsunderlaget är problematiskt och fyndbilden komplex.

Den snabba spridningen av instrumentet, liksom förekomsten av stansade märken som anger tillverkare visar att produktionen av mungigor var storskalig och delvis inriktad på export redan under medeltid (Suits 2007; Kolltveit 2006:95; 2009:50). Det äldsta skriftliga omnämmandet av instrumentet i Sverige återfinns i det svenska glossariet *Codex Upsaliensis* C20 som nämner *munharpolekare* (Cod Ups. C 20 1:219). Under tidigmodern

tid, 1500-tal, fortsätter mungigan att vara vanligt förekommande i svenska städer och borgar, liksom under medeltiden. Tillgången på mungigor var under denna tid sannolikt god, genom både lokalt småskaligt smide, liksom genom import från etablerade mungigeverkstäder, såsom i övriga Europa (Kolltveit 2006:95–111). I en tullbok från Stockholm nämns exempelvis införsel av mungigor 21 augusti 1578.

Under 1600–1700-talet växer det fram en regelrätt massproduktion av mungigor på kontinenten och instrumentet går även iväg på global export (Wright 2015:105–127). Även i Sverige torde mungigan då ha importerats i viss mängd.¹ En tulldeklaration från Borås 1641 nämner exempelvis införseln av drygt 500 mungigor. Huruvida det har funnits en tillverkning av mungigor i större skala även i Sverige är okänt, men en mindre lokal produktion verkar ha funnits i vilket fall (Berg 1894:437). Inom det arkeologiska materialet förekommer en del mungigor i kontexter som kan antas spegla denna tidsepok, men en spridd uppfattning av mungigan som ett i första hand medeltida instrument har medfört att många av dessa instrument schablonmässigt har daterats till medeltid i exempelvis Statens Historiska Museers databas, trots att fyndkontexten skulle kunna föranleda en senare datering (se exempelvis objekt nr 116169_HST; 917796_HST; 920339_HST; 922447_HST; 924733_HST; 950190_HST; 965582_HST; 50117_HST).

Carl von Linné nämner i linje med detta, i redogörelserna för sin Västgötaresa 1746, att mungigor producerades av smeder i Västergötland. 1754 nämner likaså Samuel Schröderstierna att bönderna i Ås härad i Västergötland smidde mungigor, vilka sedan såldes av kringresande handelsmän, så kallade knallar. Ett sådant motiv återges också i slutet av 1700-talet av Pehr Hilleström d.ä. i målningen *Gårdsfarihandlare*. I januari 1775 ska även två västgötaknallar ha stoppats för en tullkontroll, varvid ett icke deklarerat lager

Gårdsfarihandlare av Pehr Hilleström d.ä. Olja på duk. Nationalmuseum NM1424. Fotograf: Hans Thorwild/Nationalmuseum. Licens: CC BY-SA 4.0.

av varor med bland annat mungigor beslagtogs (Lundqvist 2005:22). Mungigor förekommer även i det arkeologiska materialet från tidigmodern och modern tid (Nordiska museet obj. nr 0146948, 0146949; SHM 1321052_HST; Västmanlands läns museum obj. nr 30300-1391; Norrbottens museum obj. nr 018119:33; Elfvendahl 1994; Kolltveit 2006:136, 138). Under denna tid av massproduktion blir mungigan sannolikt ett vanligt förekommande instrument i den folkliga musikutövningen, tillsammans med exempelvis fiolen.

Spåren av mungigetraditionen i litteraturen

Exempel på hur mungigan omnämns som ett instrument bland andra som kunde höras i de större städernas vimmel och krogliv kan vi se hos Carl Michael Bellman, i *Fredmans sånger* nr 27 och *Fredmans epistlar* nr 40. I dessa sammanhang nämns mungigan som ett bland andra instrument som spelas vid begravning och fest. Någon särskild karaktäristika

eller association verkar alltså inte tillskrivas mungigan i detta sammanhang.

Ett exempel på att mungigan redan under mitten av 1600-talet var allmänt bekant och brukad även i borgerliga samhällskretsar visar omnämmandet av mungigan i Georg Stiernhielms baletter *Den triumferande Parnassus* och *Den fångne Cupido*: ”Hör! hör een skön Music; af Lutor och Bandurer, Trummor, Säckpippor, Munharpor klinga wäl i hoop.” Baletten framfördes för första gången på Stockholms slott, inför drottning Kristina, 1 november 1649. I övrigt var det framför allt under en period vid andra halvan av 1700-talet och en bit in på 1800-talet som den kulturella värderingen av instrumentet förändrades och mungigan kom att få en plats inom den klassiska musiken. Det uppstod då en kort men intensiv betagenhet över mungigans egenartade ljud och virtuosernas förmåga att bruka instrumentet. I exempelvis Märta Helena Reenstiernas dagbok, den så kallade *Årstadagboken*, nämner hon 12 juni 1799 ett besök vid en konsert med konstnären och musikern Vemmes: ”Sällskapet var mycket roade åt konster, men mest åt musiquen, som var endast mungigor, dem Vemme med en obeskrifvelig skicklighet tracterade.” Fler exempel kan hämtas utanför Sveriges gränser (se Werner 1886; Heymann 1988:27–28, Fox 1988). Denna utveckling har sannolikt påverkat uppfattningen av instrumentet även i Norden. Konsertbruket av mungiga dog ut runt 1850 (Fox 1988:28).

Under hela 1800-talet verkar mungigan ha varit mer eller mindre allmänt spridd och brukad i Sverige. Carl Jonas Love Almqvist nämner exempelvis mungigan som ett av de brukliga instrumenten bland ”Bondespelmän” i sin *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick* 1842. Vid denna tid fanns det alltså sannolikt en ganska utbredd och livaktig tradition av melodispel på mungiga. De virtuosa musikerna och konsertbruket av mungigan i borgerliga kretsar medförde sannolikt ett ökat intresse och spridning av instrumentet,

också utanför det folkmusikaliska utövandet. Mungigan florerar i linje med detta i litteraturen under större delen av 1800-talet, med tyngdvikt på dess senare del. Genom instrumentets förekomst i dessa sammanhang kan vi möjligen spåra dess utbredning och förekomst, samt dess kulturella värdering.

I dikten *Jungfrun i det gröna* 1832 omtalar Julia Christina Nyberg (Euphrosyne) mungigan i en naturromantisk omskrivning, liksom Erik Axel Karlfeldt i *Mot våra* 1895. Här används mungigan utifrån en positiv värdering, som en del av naturens harmoni, i exempelvis gestaltningen av enkelbeckasinsens brummande läte. Utöver dessa romantiska sammanhang gestaltas och refereras till mungigan som ett vanligt brukat instrument av spelmän och mer eller mindre kvalificerade musiker. I linje med detta nämner Per Daniel Amadeus Atterbom kort mungigan i teaterstyckena *Rimmarbandet* 1810, samt i *Fågel Blå* (1858), liksom också Vilhelm Fredrik Palmblad återger mungigan som ett brukligt spelmansinstrument runt sekelskiftet 1800 i *Aurora Königsmark och hennes släkt* 1847, Pehr Thomassons *Vallgossen och inspektoren* 1854, Sophie Bolander i *Johan Gyllenstjerna eller Kärlek och politik* 1862 och August Blanche 1863 i *Hyrkuskens berättelser*.

I Bernhard Salomon Bursells dikt *En ladugårdspigas förväning på Wärnamo marknad* 1862 och i Gustaf af Geijerstams *Vårdagsmimmen* 1887 hörs mungigan som ett vanligt musikaliskt inslag vid lokala marknader, tillsammans med fioler, positiv, dragspel och sång. Vidare omnämner Arvid Ahnfeldt mungigan i en paradisisk skildring i *Bellmanska sällskapet* 1877, och mungigan förekommer i Zacharias Topelius *Vinterqvällar* från 1881, liksom i John Johnssons (Kapten Punch) *Godt humör* 1883 där han försöker lugna sin lille son som inte vill sova på kvällen. August Strindberg återkommer till mungigan i flera skrifter, såsom i *En dâres försvarstal* 1887–1888 och i *Inferno* 1897. Mungigan används här för att ge liv och karaktär åt den nedgångna bostaden som

huvudpersonen vistas i.² Mungigan var uppenbarligen tillräckligt välkänd för den bildade svenska läsekretsen för att kunna nämnas utan vidare kommentarer, men omnämmandet ger också en indikation på hur instrumentet uppfattades under slutet av 1800-talet: ett enkelt instrument som gemene man, även i fattiga kvarter, hade tillgång till och brukade. Carl Johan Engström uppger i liknande anda att vallhjonen i Dalsland spelade mungiga under lediga stunder under fäbodvistelsen (Runelid 1977:189).

Mungigespel återfinns även hos Hugo Samzelius, i *Fänriksår* 1899. I detta fall spelas folkmusik till dans på mungigan, dock i brist och väntan på andra spelmän och instrument. En kort referens till mungigan som ett ”torparinstrument” återfinns i en sagosamling av Helena Nyblom 1907. I sagan *Fidelunkan* uppfinner en torparunge ett instrument: ”Det var icke en trumpet och icke en flöjt och icke en mungiga. Det var en fidelunka.” Det korta omnämmandet visar möjligen att mungigan tillsammans med flöjt och trumpet var ett av de instrument som kunde förväntas vara bekant för gemene man, även inom utsatta samhällsgrupper. En liknande referens till bruket av mungigan återfinns i Martin Kochs *Ellen* från 1911, där mungiga spelas till dans; liksom i Henrik Wranérs verk *Från stugor och gårdar* 1912, där miljön är avsedd att spegla allmogens leverne; i Hilma Angered Strandbergs romanserie *Hemma* 1912, samt i Fredrik Ströms *Kata Dalströms liv, öden och äventyr i kampen mot herremakten* 1930.

Samma karaktär av ett (kanske lite udda) folkligt instrument omgärdar förekomsten av en mungigespelare i Ludvig Nordströms roman *Tomas Lack och hans familj* 1930. I skildringen av det gamla brukssamhället Öbacka nämns en ”Tok-Hjalmar som spelte mungiga”. Tok-Hjalmar är sannolikt en fiktiv figur, men kan möjligen bygga på information om äldre tiders kringvandrande spelmän, så möjligen kan Nordström här ha bevarat minnet av en äldre generations mungigespelare i

Härnösandstrakten. Men mungigan används kanske i detta sammanhang främst som en markör för ett folkligt instrument som brukades av luffare och byoriginal. Ett sent exempel är även Jeanna Oterdahl som gestaltar hur en nittonårig pojke spelar mungiga i *Vårdträdet* 1938 ”Stillsamt går han fram och sätter sig i sandhögen, tar upp en mungiga och börjar spela.”

Genom dessa litterära referenser kan vi ana att mungigan var ett ganska vanligt instrument under 1800-talet. Vissa av texterna ger en aning om att det även förekommit en spelmanstradition med mungiga vid denna tid, som i Blanchés, Palmblads, Samzelius och Nordströms verk. Bruket av instrumentet hos spelmän och musiker verkar vara kontinuerligt från 1700-talet till början av 1900-talet, för att därefter försvinna. Att den folkliga speltraditionen fortlevde fram till denna tid bekräftas även av etnografiskt och etnologiskt material (Dencker 1935). De litterära referenserna ger oss här en inblick till ett tidigare skikt än de etnografiska materialen. Även en mindre utblick till Finland, som fram till 1809 var en del av det svenska riket, visar att mungigan var allmänt känd och brukad av spelmän under 1800-talet i båda länderna (t.ex. Runeberg 1832; Ehrnrooth 1881; af Enehjelm 1918; Backman 1919; Björling 1930; Salminen 1936; se även Lönnqvist 1978:544).

Mungigan förknippas i litteraturen emellanåt också med ett maritimt sammanhang och med sjömäns musicerande och förlustelser under lediga stunder. Denna maritima koppling har inte lämnat spår i det etnografiska materialet, utan litteraturen visar här på ett bruksområde som inte i övrigt är dokumenterat från svenskt håll. August Strindberg återkommer flera gånger till mungigan, exempelvis i novellen *Markus Larsson advokat*, från 1880–81. I denna berättelse återkommer mungigan hos sjömännen både under rofyllda stunder och i festliga sammanhang på båten. Även i *Hemsöborna* (1889) återkommer mungigan, då i en vindpinad skärgårdsmiljö. I samma

maritima kontext återkommer mungigan också i Nils Henrik Pinellos *Små berättelser och tidsbilder* 1875 samt i Ludvig Nordströms *Borgare* 1909, Harry Blombergs *De döda skeppen* 1917 och Albert Engströms *Ur mina memoarer* 1927. Hos Engström är det en sjöman från Roslagen, Johan, som trakterar mungigan. Under resan roar sig sjömännen med att supa och lyssna till Johans mungigespel, både roslagsvisor och engelska chants. Samma författare återkommer till mungigan i ett maritimt sammanhang i *Läsebok för svenska folket*. Likaså placerar Sigurd Sternwall mungigan i en maritim kontext i *Sjöman Linus äventyr* 1931. Sannolikt har mungigan, med sitt portabla format varit lämplig att föra med sig i packningen för exempelvis sjömän.³

I andra litterära referenser används mungigan istället främst som en symbol eller ett exempel på ett simpelt eller primitivt instrument.⁴ Således återger Johan Jolin i *Affällingarne* 1869 hur mungiga förekommer i samband med ett studentspex i Uppsala. Ett liknande upptåg med mungiga återger Henrik af Trolle i *Bilder från skolan och lifvet* 1872. Kanske är det samma karaktär av ett simpelt (och alldagligt) instrument som åsyftas i Henrik Wranérs *Brokiga bilder från skånska slätten förr och nu* 1889, liksom i Oskar Levertins kritik av svenska konst- och vitterhetsakademier: "Naturgenierna komma nog alltid att finnas och glädja med att sorglöst blåsa på sina mungigor och friskt kvintilera på sina fejlur [...]." En sådan innebörd kan också antas ligga bakom den metaforiska användningen av "mungigor" hos svensk-amerikanen Theodore Hessel, i *Farbror Slokums memoarer* 1909, i uttrycket: "På talarestolen kvintilerade jag liksom de andra mungigorna [...]." Här verkar mungigan användas som referensbild för någon som mässar på utan uppehåll, kanske också utan att ha något djupare budskap att delge. Även Fabian Månsson använder mungigan som en referens för ett primitivt och simpelt instrument i *Rättfärdiggörelsen genom tron* 1916, liksom August Strindberg i *Tal till svenska nationen* 1910. Mungigans associationer

har vid det här laget alltså fjärrmat sig från den miljö och värdering av instrumentet som Stiernhielms balett och det kontinentala konsertbruket implicerar.⁵

Vid mitten av 1800-talet, när societetens intressevåg för mungigekonsserter hade ebbat ut, börjar instrumentet att förknippas allt mer med leksaker och enklare instrument avsedda för barn, vilket sedan utgör en parallell linje i karaktäriseringen av mungigan i litteraturen under resten av 1800-talet. Pehr Thomasson beskriver exempelvis i *Tio pennritningar* 1858: "Fioler och positiver, säckpipor, trumpeter, mungigor och många andra förunderliga instrumenter ljuda i alla vrår och vinklar. [...] Här förnimmer du en liten 'vaktepå,' som med förvånande konstnärlighet spelar munharpa, åtminstone är munnens åttkantiga ställning mycket konstig, och han torde i sin genre vara oupphunnen, såsom det vanligen heter i recensentstil." Likaså beskriver han hur ljudet av mungigor spelade av barn präglade en julmarknad i *En välsignad julklapp* 1876. Samma roll intar mungigan i Mathilda Ahlboms *Dagsländor* 1864.

Claes Lundin och August Strindberg nämner likaledes i *Gamla Stockholm* 1882 mungigan som ett exempel på en "onyttig" men rolig julklapp som var lättillgänglig i julhandeln och tillskriver den då en roll som populär leksak för barn. Även i Göteborg förekom mungigan i dessa stånd och torgbodur, bland andra enklare instrument och leksaker för barn, vilket Albert Cederblad gestaltat i *Göteborg. Skisserade skildringar af Sveriges andra stad...* 1884. Också Johanna Christina von Hofsten återger mungigan som en del av barnens leksaker i *Gubben vinter* 1886, liksom Claes Lundin i *Tidsbilder ur Stockholmlifvet* 1895. En liknande roll tillskrivs mungigan också av Amanda Kerfstedt i *Bland fält och ängar* 1908.

Mungigan framstår genom dessa texter som en del av barnkulturen och barnens musicerande. Detta torde ha varit en parallell utveckling med mungigetraditionens fortlevnad

inom folkligt musicerande och som spelmansinstrument. Att mungigan under 1800-talet var tillgänglig för barn och ungdomar för en relativt billig penning bekräftas även av etnografiskt material. I Öggetorp socken i Småland var mungigor vanliga bland barn och ungdomar, berättar Gustaf Jonasson, född 1840, i en intervju med Folke Neij 1935 (Lunds Folkminnesarkiv. Acc. 4640). ”Munnagi’ a var gängse redan i Jonassons barndom” har Neij noterat. Likaså uppger August Nilsson, född 1864, i en intervju med B. J. Jeppsson, från Folkliksarkivet i Lund 1941 hur barnen i Örkereds socken i Skåne i hans ungdom brukade köpa mungigor (Lunds Folkminnesarkiv. Acc. 8059). Han verkar ha ett gott minne av instrumentet, även om han misstar sig på ett detaljplan i själva speltekniken (eller om kanske Jeppsson har noterat fel). ”I Nedraryd bodde en gammal undantagsman, Anders Nesing; han brukade göra munharpor, vilka han sålde till barnen för 25 öre per styck. En munharpa gjordes av en 1 centimeter tjock fyrkantig spång av stål, som böjdes dubbelt eller som ett långt V. En stålfjäder som var fästad i V:ets krök täckte helt den ½ cm breda springan och var försedd med en krokig ände. Instrumentet var 1–1 ½ dm långt. Vid spelningen hölls den tunna fjädern mot tänderna, under det man med ena pekfingeret slog på dess krökta ände då det uppkom ett sjungande läte.”

Även en kort notis i Svenska Turistföreningens årsbok för år 1900 bekräftar denna bild: ”Några av ynglingarne blåste mungiga, som aflöstes av sång, så att vi nästan alltid marscherade under musik.” Kontexten är här en skolresa 1899 mellan Trollhättan och Göteborg (Andersson 1900:331).

Mungigetraditionens utslocknande...

Mungigans förekomst är av sammanställningen att döma ganska stor inom litteraturen från 1840–1930. Därefter är instrumentet mycket ovanligt, vilket torde spegla också mungigespelets utveckling. Efter konsertbruket och den korta ”mungigevurmen” vid

sekelskiftet 1800 kom mungigan att bli populär både som kulturell referens och symbol för musicerande av folkliga eller primitivare slag, men också antagligen som brukat instrument i Sverige. Speltraditionen tunnades dock uppenbart ut under början av 1900-talet, och instrumentet verkar därefter leva vidare en tid endast som leksak för barn.

Vid sekelskiftet 1900 började mungigan också att förlora mark gentemot munspelet och dragspelet bland allmogen. Munspelet är liksom mungigan ett litet portabelt instrument som därför kunde utgöra en stark konkurrent i takt med att det blev billigare och lättare att få tag i. Även dragspelet hade sannolikt en inverkan på mungigans nedgång. Den allt populärare dragspelsmusiken var av en annan karaktär än den äldre folkmusiken och flyttade intresset till andra typer av låtar. Munspelet var i denna utveckling bättre anpassat för att spela dragspelets repertoar och tog allteftersom mer och mer av mungigans plats. Även den starka framväxten av frikyrkörörelsen och nykterhetsrörelsen kom att ställa sig helt fientliga till en musik som förknippades med dans, hor och superi (Berger 1977: s.v. *Mungiga*; Ling 1980:24). Möjligen kan detta ha fått en negativ inverkan på mungigetraditionen, då utövandet av folkmusik och -dans ansågs syndigt. Ett exempel på detta motstånd mot mungigan i Norrland återspeglas i Matilda Roos novell *Dödshaugen* från 1907.

På andra håll, utanför väckelserörelsen, var motståndet mot mungigan dock inte lika starkt. Tvärtom berättar Frida Jansson, född 1883, från Rönnängs församling i Göteborg, exempelvis: ”Vi hade en mungiga. Den spelade en av mina bröder så bra på. Till den sjöng vi mycket och ofta. Det hände ofta att andra från ön kom hem till oss på kvällarna, och vi sjöng. Vi sjöng psalmer, som vi kunde och religiösa sånger” (Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, LUKA 1: 084148 Rönnäng; jfr LUKA 1: 082165 Hjärtnum). Vilken effekt som väckelserörelsen kan ha haft på mungigespelet är alltså oklart.

Fram i början på 1900-talet förekom det fortfarande att det emellanåt spelades till dans på mungiga, tidvis i brist på andra instrument. I etnografiska uppteckningar skymtar denna speltradition emellanåt fram, men ofta i förbifarten, i samband med redogörelsen för de allmänna dansnöjena. Exempelvis berättar Enok Tapper att mungigan var vanlig vid danstillställningarna i Älvkarlebytrakten under början av 1900-talet (Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA 23355. Jämförbart med ULMA 10800 där mungiga anges som ett vanligt brukat instrument i Västergötland). En viss Kalle i Leby (Läby i Uppland?) ska exempelvis ha varit duktig på att spela mungiga, liksom förtjust i att dricka kaffe och äta mat, enligt Tapper (ULMA 27198). Även en viss Luffar Lasse ska ha cyklat runt och spelat mungiga dit han kom (ULMA 27198) och bland nybyggarna i Vilhelmina verkar mungigan likaledes ha varit välbekant (ULMA 21019).⁶ Även i Halland ska mungigan ha förekommit i danssamman-

Mungiga från Västmanland, i Nordiska museets samling (NM0078314). De bevarade instrumenten i museernas etnografiska samlingar visar på en varierande lokal smidestradition i Sverige.

Foto: Klas Wikström af Edholm.

hang, liksom i Bohuslän (Nordiska museets etnologiska undersökningar, EU 21317; EU 20555). Under en intervju med etnologen Märta Ramsten från Svenskt visarkiv meddelar även fiolspelmanen Rune Danielsson från Tranås att han sett en mungigespelare på en marknad vid Trehörna, ”Trönamarken”, i sin ungdom (Svenskt visarkiv, SVA acc.nr SVA BA 0787). Marknaden upphörde runt 1930, så Danielsson fick antagligen uppleva en av de sista aktiva mungigespelarna för sin tid.

Likasa berättar sångaren Carl-Erik Hartman för etnologen Ville Roempke från Svenskt visarkiv, att han mött den ambulerrande predikanten Springar-Lasse i Bergslagen, som spelade mungiga. Men det är oklart hur skicklig Springar-Lasse var på att spela, för Hartman minns mest att det ”surrade på” och lät om honom (SVA BA 0805). Även de etnografiska föremålssamlingarna på museer runt om i landet vittnar om att mungigan var relativt vanligt förekommande under 1800-talet, men förde en snabbt tynande tillvaro under 1900-talets början. Efter 1920-talet finns det ytterst få exemplar förvärvade.

Den enda kända inspelningen av mungiga från traditionstiden i Sverige gjordes under Riksspelmansstämman på Skansen 1920 då Gustav Svalberg (1861–1947) från Eskilstuna dokumenterades på fonograf av etnologen Yngve Laurell. *Vingåkersvals*en och två polskor från Västmanland, där han var född, spelades in (SVA BB 4337). Svalberg fick sedan göra några uppträdanden på Skansen under ett par veckors tid efter spelmansstämman, samt under nästkommande år. ”Mungiga eller munharpa, ett ej förut på Skansen hört instrument, trakterades av metallarbetaren Gustav Svalberg från Eskilstuna, 29/8–12/9, och tilldrog sig berättigt intresse från publikens sida” berättas det i Nordiska museets katalog *Fataburen* för år 1920 (Keyland 1922:25; Åhlén 1971:117; Bohman 1979:51, 53). Laurells inspelning är ett av de sista spåren av den levande speltraditionen, som alltså verkar ha dött ut under 1900-talets första hälft.

Gustav Svalberg (1861–1947) spelar mungiga iförd vingåkersdräkt. Fotot är sannolikt taget under Svalbergs uppträdanden på Skansen.

En person som tidigt kom att intressera sig för mungigan, relativt kort efter traditionens utdöende var Herman Heintze i Jordholmen, Skåne. I en intervju med Olof Forsén och Qvitt Holmgren från Svenskt visarkiv 1951 berättar han om mungigans kontinentala historia och om sina egna idéer om instrumentet (SVA BB 5326). Han ger även prov på sina egna musikaliska försök på instrumentet, dock utan märkbar koppling till den äldre speltraditionen. Någon levande tradition fanns inte kvar när Heintze började spela och han uppger att han heller inte har hört någon mungigemusik sedan dess. Sin första mungiga bytte han till sig av en kamrat, när han gick ”i andra klass i skolan”.⁷

... och återkomst

Men mungigan fick ett nytt och oväntat uppsving i Sverige under 1960-talet. När Ingmar Bergman regisserade sin film *Jungfrukällan* 1960 önskade han en ljudbild som skapade en medeltida stämning. För detta valde han mungigan. Kort därefter väcktes intresset för mungigan även i något bredare lager. Musikgruppen Trio me’ Bumba använde mungiga i inspelningen av *Spel-Olles*

Gånglåt 1963 och hamnade med denna låt på Svensktoppen i trettio veckor.⁸ I samband med detta kom mungigan att bli ytterst populär och intresset för detta ”lite udda” instrument kom att bli stort. De mungigor som fanns att tillgå vid denna tid var främst en billigare variant av österrikiska mungigor från Molln, som producerades i stor skala men som sällan var tonstämda eller välanpassade för melodispel. Mungigan kom därför att främst användas för ljudeffekter eller som perkussion i musikaliska sammanhang (Runberg 1996:23). Sannolikt har bristen på dokumentation av det äldre melodispelet och den äldre traditionens utdöende medverkat till att intresset för melodispel på mungiga inte väcktes under 1960-talets intresseväg och mungigetrend i Sverige.

Under samma tid skedde en motsvarande mungigevåg i Norge. I och med att mungigan förekom i norska TV-program kom intresset för mungigan att väckas även där. Även i Norge kom de importerade österrikiska mungigorna att dominera utbudet, men den lokala smidesträdionen dog aldrig riktigt ut. Genom aktiva räddningsinsatser kom smideskunskapen att överleva och de norska mungigorna blev än mer efterfrågade genom att den norske kulturministern Hallgrim Berg, själv en duktig mungigespelare, framträdde på dessa instrument i offentliga sammanhang. I Norge fanns också ett större dokumenterat material av den, även där nära utdöende folkmusiktraditionen, vilket gav en skjuts åt de musiker som intresserade sig för traditionellt mungigespel. Sannolikt har tillgången till dokumentation och äldre inspelningar av mungigetraditionen i Norge varit en grundförutsättning för den höga status som instrumentet fick under de efterföljande årtiondena (Thedens 2011; Morgan 2018).

I Sverige drog mungigevågen över ganska snabbt. Mellan 1970–1976 hölls ”SM i mungigning”, vilket torde visa på mungigans intensiva, men kortvariga uppsving.⁹ Arrangemanget verkar ha genomsyrats av en

humoristisk och snarast ironisk underton; själva arrangemanget skapades som ett ”jippo” för att skapa uppmärksamhet och locka fler besökare till den mer påkostade och ”seriösa” satsningen *Musik- och konstveckan* i Junsele. Mungigearrangemanget kritiserades till och med för att ”dra ett löjets skimmer” över resten av *Musik- och konstveckan*. Som musikaliskt fenomen ansågs det vara ”av ringa betydelse” av lokalkommittén. Rikskonsserter, som stod som arrangör för det hela, tillsammans med Musikmuseet, besvarade även kritiken med att mungigeinslaget var ”något helt skilt från veckans egentliga syfte”, vilket var att erbjuda ett kulturutbud av seriös karaktär och hög kvalitet (Hallberg & Lundberg 1971:9). Mästerskapet i Junsele fick stort genomslag i media och de första två årens mästare, Birgitta Ridderstedt, blev inbjuden att medverka i radio- och TV-program som *Våra favoriter* och *Allsköns musik*.

1974 flyttade arrangemanget och mästerskapet till *Musik vid Ljusnan* i Bollnäs, sannolikt på grund av den kritik som lokalt riktades mot att tävlingen tog (för) stor plats, inte minst i media, vilket medförde att dess ”oseriösa” karaktär spillde över och skymde *Musik- och konstveckan*. Gunnar Erkner avgick efter 1975 som konferencier och konstnärlig ledare för projektet, varvid engagemanget verkar ha sjunkit och hela mästerskapet lades ned nästkommande år. Trots den stora medieuppmärksamheten verkar ”SM i mungigning” ha behållit det humoristiska och ironiska fokus som arrangemanget sprungit ur.

Det exceptionella intresset för mungigan svalnade under mitten av 1970-talet, samtidigt som intresset för att utforska och återuppliva äldre musikinstrument tog fart under 1970–80-talen i Sverige. Musiker som Per Furå och Styrbjörn Bergelt, senare även Per Runberg intresserade sig i linje med detta för melodispel på mungiga. Även i tidiga ljudrekonstruktioner med förhistoriska instrument kom mungigan att figurera (t.ex. *Fornnordiska klanger! The Sounds of Prehistoric Scandinavia*,

LP 1984, *Musica Sveciae* 101, under ledning av Cajsa Lund). I detta sammanhang utforskades dock endast mungigans ljudskapande funktion, snarare än dess möjlighet till melodispel. Enstaka musikgrupper fortsatte att använda instrumentet och utveckla scenen. Mungigan har sedan dess fortsatt att förekomma sporadiskt inom svensk folkmusik, ofta som ett ”annorlunda” inslag i en komposition, eller som rytminstrument. Mer sällan har mungigan fått stå för sig själv, som melodiinstrument, med vissa få undantag, men möjligen kan vi idag se ett svagt växande intresse för mungigan även här. I och med internetrevolutionen har den globala marknaden nått Sverige och utbudet av tonstämda mungigor har aldrig varit större.

Samtidigt som övriga världen kommer oss närmare kommer möjligen även en ny associationsbana att knytas till mungigan i Sverige på sikt. I samband med att andliga praktiker som yoga och meditation har blivit stora i Väst har även mungigan börjat tillskrivas andliga egenskaper, i den nya holistiska andlighetens efterföljd. Detta är ett utslag av ett internationellt fenomen.¹⁰ Den som söker kan snabbt finna att det finns gott om Youtube-videos och kompositioner med mungigespel som meditationsmusik.

Även i Sverige kan man se exempel på denna spirituella användning av mungigan. I första hand är det då mungigans ljudbild som förknippas med välgörande egenskaper. Idag erbjuds exempelvis terapier och även en utbildning, *Sound Healing*, av företaget Pilgrimage Healing Academy, där mungigespel ingår som en komponent. Detta torde för övrigt vara den enda regelbundna utbildning i mungigespel som förekommer i Sverige idag. Terapin baseras på att mungigans ljudbild, dess bordun och övertoner, liksom andra övertons- och idiofona instrument, har en förmåga att underlätta för kroppen att slappna av och hjärnan att ”svänga” i alfa- och theta vågor (en slags oscillerande hjärnvågsmönster som uppstår vid REM-sömn, djup meditation och yrvaket tillstånd). Mungigan används som ett av

flera redskap för att nå djup meditation, i detta fall i terapeutiskt syfte (Ingela Palmquist, personlig korrespondens 2023-02-15).

I andra liknande terapiesammanhang används mungigan baserat på föreställningen om ”healing sound”, utifrån en uppfattning om att allt omkring oss är energi som vibrerar i olika frekvenser. Varje organ, mentalt tillstånd och *chakra* har sin egna frekvens. Genom att utsätta sig för vissa specifika frekvenser kan man då stimulera ett visst *chakra*, i syfte att närma sig sitt ”högre syfte”, ”fokusera energi” för sitt välmående och ”transformera” kroppen.¹¹

Denna framväxande koppling till nyandlighet, eller holistisk andlighet och meditations-tekniker är en ny strömning inom mungigans kulturhistoria. Ingela Palmquist, VD för Pilgrimage Healing Academy, har spontant börjat använda mungigan som ett av de ”ur-instrument” som används i terapin, utifrån sin egen upplevelse av instrumentet, medan man i andra sammanhang sannolikt kan ha inspirerats av sibiriska minoriteters traditionella användning av mungigan i rituella sammanhang för att nå trans och förändrade sinnestillstånd. Under 2000-talet, troligen, har denna nya koppling mellan meditation och mungigan spridits till Västeuropa, då inga spår av en sådan association och koppling kan spåras tidigare. Det är inte sannolikt att den spirituella användningen av mungigan i Sverige kom under 60-talsvågen, även om en viss lek med tanken på det trolska och det magiska kan skönjas i uppfattningen av instrumentet även i detta skede (se Westman 1964 som ger ett fullgott exempel på denna lek med tanken). Instrumentets speciella ljud har möjligen också bidragit till att det tillskrivs magiska och mystiska egenskaper oberoende av den sibiriska kopplingen. Någon kan säkert ha inspirerats även av den sibiriska traditionen redan tidigt i Sverige, men det rituella bruket av instrumentet har vuxit fram under senare tid.

Det har även vuxit fram en annan kommersiell aspekt av mungigans nyandliga förhållande. Mungigor säljs som ett ”schamanistiskt”

instrument och med olika egenskaper som passar för meditation och ”healing sound”. Detta speglar ett annat sätt att tala om mungigans trollbindande och meditativa kraft som inte har funnits tidigare i Skandinavien. Idén kring mungigan som ”schamaninstrument” har här i en kommersiell degel smält samman med befintliga idéer om det uråldriga, naturliga och folkliga i Europa. Även den nynationalistiska och -romantiska rörelsen i modern tid har funnit intresse i instrumentet (Morgan & Coggin i tryck). Den historiska kopplingen medför i dessa sammanhang ett legitimerande; och för den nyandliga användningen ett förankrande, även om någon direkt samhörighet med den äldre sibiriska rituella traditionen inte egentligen kan anses föreligga. Den moderna andliga användningen av mungigan fokuserar, helt i linje med nyandligheten i stort, på att individen ska nå egen sinnesfrid, utveckla sig själv och nå sin fulla potential.¹²

På detta sätt kan vi se hur nya influenser sammanfogas med en befintlig grund i mungigans historia och skapar olika kulturellt specifika referenser och associationer till instrumentet över tid, där det största skiftet verkar inträffa under andra halvan av 1800-talet. Mungigan karaktäriseras därefter inte enbart utifrån sina musikaliska kvaliteter, utan utifrån uppfattningen av instrumentet som simpelt och som en ljudalstrande leksak för barn. Mungigan fick i Sverige i samband med 1960-talets uppsving också en befast karaktär av att vara ett folkligt, urtida instrument (medeltidsinstrumentet framför andra) och samtidigt bilden av att vara lite jönsigt eller barnsligt. Denna bild av mungigan verkar anses vara allmänt godtagbar idag; mungigan dyker idag emellanåt upp i populärkulturen som en symbol eller referens för medeltida instrument eller ett simpelt och nästan lite löjligt instrument. Ett talande exempel är det populära programmet *Så mycket bättre* i TV4, där deltagarna under säsong 13 (2023) får ”lära sig den ädla konsten att spela mungiga”. Just uttrycket *den ädla konsten* ska i detta sammanhang förstås som ironiskt, och syftar

alltså på mungigan som just ett simpelt och lite barnsligt instrument. Instrumentet placeras även i en medeltida miljö vid Visbys ringmur. Mungigan verkar helt enkelt anses tacksam att göra sig rolig över. Samma kulturella kodning av instrumentet framgår mer explicit i ett programinslag i Sveriges Radio *Morgonpasset i P3* 9 maj 2017. Här raljerar till viss del över mungigan, visserligen i ett lättsamt program. En liknelse görs exempelvis med banjospelaren i filmen *Den sista färden* (eng. *Deliverance*) i regi av John Boorman.¹³ Ett tredje exempel kan ses i en recension av Melodifestivalen i *Aftonbladet* av Markus Larsson 10 maj 2022, liksom i en konsertrecension i *Expressen* 1 september 2012. Per Hägred förvånas där över att Leonard Cohen lyckas trollbinda sin publik ”om han så bara spelar mungiga” (Hägred 2012); en kort kommentar som nog kan anses reflektera populärkulturens värdering och föreställningar om instrumentet ganska bra. Man förväntar sig inte att mungigan i sig alls kunna användas för att spela musik.

Klas Wikström af Edholm, fil. dr

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap (ERG),
Stockholms universitet

Nyckelord: mungiga, tradition, kulturhistoria, litteraturhistoria

Noter

- 1 I sin latinska lärobok *Janua lingvarum reserata aurea Cum Suetica Versione et Indice* nämner Johan Amos Comenius 1629 mungigan som ett vanligt förekommande instrument. I sin svenska översättning 1640 använder Erik Schroderus benämningen munharpa: ”belghpijpor och munharpor liuda åthskilligt”. Även Olof Rudbeck d.ä. omnämner mungigan i *Atland eller Manheim* 1677–1702, bok III, kapitel 10. Detta visar på att mungigan var ett spritt och vanligt förekommande instrument i Sverige och övriga Europa vid denna tid.
- 2 Handlingen utspelar sig i detta fall dock i Paris. Även Verner von Heidenstam nämner 1892 en mungiga i *Hans Alienus*, där sammanhanget likaledes förlagts till det sena 1800-talets Frankrike.
- 3 Mungigor förekommer endast sporadiskt i maritima arkeologiska kontexter (Kolltveit 2009:100–101). (Kalmar Läns Museum obj. KLMF. Kronan00054 anges vara en mungiga, men konstruktionen är mycket märklig och är sannolikt inte något musikinstrument.) Referenserna till mungigan i en maritim kontext i den svenska litteraturen är relativt frekventa ur ett internationellt perspektiv (jfr Wright 2015:178).
- 4 Se exempelvis även Hildegard Werners redogörelse för mungigan i *Svensk musiktidning* 1886, där mungigan karaktäriseras som ett enkelt och vardagligt instrument. Detta torde för övrigt vara den första publicerade riktade studien av mungigan, av en svensk forskare.
- 5 En närliggande, men ändå annorlunda karaktärisering av instrumentet används i uttrycket ”måldierff munharpa” i betydelsen ’pratmakare, skrävlar’ hos Urban Hjärne 1683 i *Den lille wattungprofwaren* (se även Dahlgren 1914–1916). Det är inte i första hand det ”primitiva” som åsyftas, utan snarare instrumentets ihållande bordun. Ett annat exempel på en liknande användning av mungigan i en svensk kontext är Thomas Thorild, som i sitt försvar av sina tidigare publikationer och respons gentemot sina kritiker använder mungigan som kontrast mot det himmelska och snillrika i sin tidskrift *Den nye granskaren* 1783. Även här torde instrumentet användas som sinnebild för något som surrar och låter på, likt en ”pratmakare”.
- 6 Lars Pålsson (1819–1884), som bosatte sig som nybyggare vid Marsfjället med sin familj 1856 figurerar även i Bernhard Nordhs historiska romaner *I Marsfjällets skugga*, *Fjällfolk*, och *Undan Frostpiskan*. Att mungigan intog en plats bland nybyggarna kom även att avspeglas i ett skönlitterärt verk av Alfhild Agrell, *En lappbok* från 1919, där mungigan framställs som ett bekant instrument.
- 7 Möjligen kan även Hugo-Pelle Pettersson (1892–1967) ha intresserat sig för mungigetraditionen i ett tidigt skede. Han uppmärksammas i en tidningsartikel 1957 för

- sitt mungigespel, men började dock spela mungiga sent i livet (Kinander 1957).
- 8 Mungigan används här endast som en spännande ljudeffekt i låtens början.
 - 9 Även i exempelvis Södertälje anordnades i dess efterföljd liknande tävlingar i mungigespel (*Länstidningen Södertälje* 1970-08-20).
 - 10 Fram tills nyligen erbjöds det exempelvis organiserad mungigemeditation i Ukraina, där deltagare kunde gå kurser i mungigespel som en terapiform. Frambringandet av ”healing sound” genom mungigan förekom(mer) exempelvis även vid festivaler som New Healing i Tyskland 2019, liksom Luminare Festival i Nya Zeeland 2022.
 - 11 Exempelvis en terapisesession i Göteborg 2018 (<https://m.facebook.com/events/tempelriddareorden/healing-sound-meditationen-magisk-upplevelse/2049638398683442/>). Detta nya bruk av mungigan har vissa överensstämmelser med hur instrumentet användes av ockultister och magnetisörer för att bota sjukdomar vid sekelskiftet 1800. Enligt Franz-Anton Mesmers teori skulle dess klang fortplanta den så kallade animala magnetismen (Berger 1977: s.v. Mungiga; Plate 1992:170–176; se även Kerner 1829: 138–139; Schmidt 1840).
 - 12 Den nyandliga användningen av mungigan innebär främst ett sätt att komma i rätt sinnesstämning, för att uppleva nuet, känna att man är i kontakt med universum, och med historien och urtiden. Hör exempelvis <http://uendelig.xyz/podcast/u089-munnharpen-gjest-thomas-alexander-skog/>
 - 13 Här möter filmens huvudkaraktärer en avsidig bosatt familj, med ett barn som ska föreställa lida av komplikationerna av långt gången inavel. Barnet spelar dock banjo mycket skickligt i högt tempo. Jfr ”Tok-Hjalmar” i Nordströms *Tomas Lack och hans familj*.

Referenser

- Ahlbom, Mathilda 1864: *Dagsländor. Samlade af författarinnan till ”Såpubblorna”. I. När lyckans sol går ned*. Stockholm: Bonnier.
- Ahnfeldt, Arvid 1877: *Bellmanska sällskapet. Humoresker och silhuetter*. Stockholm: Seligman.
- Almqvist, Carl Jonas Love 2013 [1842]: *Samlade Verk 17. Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick. Texten redigerad och kommenterad av Sven-Göran Malmgren*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Andersson, Gunnar 1900: *Skolresorna 1899. Svenska Turistföreningens årskrift för år 1900*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Angered Strandberg, Hilma 1912: *Hemma. Roman i tre delar*. Stockholm: Bonnier.
- Atterbom, Per Daniel Amadeus 1992 [1810]: *Rimmarbandet. En satirisk pjäs*. Med inledning och kommentarer. Utgiven av Louise Vinge. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Atterbom, Per Daniel Amadeus 1858: *Fågel Blå. Sagospel*. Örebro: Lindh.
- Backman, Sigrid 1919: *Ålandsjungfrun*. Helsingfors: Schildt.
- Bellman, Carl Michael 1790 *Fredmans epistlar*. Utg. av Lars Aronsson et al. Digital utgåva inom Projekt Runeberg.
- Bellman, Carl Michael 1791: *Fredmans sånger*. Utg. av Lars Aronsson et al. Digital utgåva inom Projekt Runeberg.
- Berg, Wilhelm 1894: *Wilhelm Kruse. En tidsbild*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Berger, Sven 1977: Mungiga. *Sohlmans musiklexikon. Band 4*, red. Åstrand, Hans. Stockholm: Sohlmans förlag, 598.
- Björling, Gunnar 1930: *Kiri-ra!* Helsingfors: Författarens förlag, Akademiska bokhandeln i distribution. A.-B. F. Tilgmanns tryckeri.
- Blanche, August 1889 [1863]: *August Blanche. Samlade arbeten. Berättelser, 1, Bilder ur verkligheten, D. 1, Hyrkuskens berättelser*. Illustrerad av Jenny Nyström och Georg Stoopendal. Sjätte upplagan. Stockholm: Bonniers.
- Blomberg, Harry 1917: *Sjöfolk och färdemän. Dikter*. Stockholm: Bonnier.
- Bohman, Stefan 1979: Folkmusiken på Skansen. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska Museet, 35–68.
- Bolander, Sophie 1862: *Johan Gyllenstjerna eller Kärlek och politik. Romantiserade skildringar från Fredrik den I:s tid af S–e–der*. Stockholm: Bonnier.
- Bursell, Bernhard Salomon 1862: *Tillfällighets-sånger, för enskilda vänner utgifna af B. S. B.* Jönköping: O. F. Bergman.
- Cederblad, Albert 1884: *Göteborg. Skisserade skildringar af Sveriges andra stad...* Göteborg: D. F. Bonniers.

- Comenius, Johan Amos 1631: *Janua lingvarum reserata aurea Cum Suetica Versione et Indice*.
- Dahlgren, F. A. 1914–1916: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund: Gleerup.
- Dencker, Nils 1935: Nutida sörmländsk folk-musiktradition. *Sörmlandsbygden*, 107–117.
- Ehrnrooth, Adelaïde 1881: *Hvardagslivets skuggor och dagrar*. Helsingfors: Holm.
- Elfwendahl, Magnus 1994: *Pechlin*. UV Uppsala, Rapport 1994: 66. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- af Enehjelm, Alexis 1918: *En romantiker och en operasångare. Ogräsrabatten*. Helsingfors: Fundament.
- Engström, Albert 1927: *Ur mina memoarer*. Stockholm: Bonniers.
- Engström, Albert 1945: *Läsebok för svenska folket*. Stockholm: Bonniers.
- Falck, Waldemar 1974: Ett medeltida musikinstrument i Visby. *Gotländskt Arkiv* 46, 67–72.
- Fox, Leonard (red.) 1988: Introduction, *The Jew's Harp. A comprehensive anthology. Selected, edited and translated by Leonard Fox*. Lewisburg: Bucknell University Press, 15–44.
- af Geijerstam, Gustaf 1887: *Tills vidare. Berättelser*. Stockholm: Bonnier.
- Hallberg, Ola & Lundberg, Camilla 1971: *Musik- och konstveckan i Junsele. Studier i och aspekter på en svensk kulturfestival*. Praktikuppsats Ht 1971. Rikskonserten.
- von Heidenstam, Verner 1995 [1892]: *Hans Alienus*. Stockholm: Atlantis.
- Hessel, Theodore Axel 1909: *Farbror Slokums memoarer (skildringar ur verkligheten) upptecknade av honom själv*. Minneapolis: tryckt på eget förlag.
- Heymann, Alfred 1988: The Jew's Harp. *The Jew's Harp. A comprehensive anthology. Selected, edited and translated by Leonard Fox*, Lewisburg: Buckwell University Press, 45–55.
- Hjärne, Urban 1683: *Den lille wattuprofwaren: hwarigenom de rätta och hälsosamma suurbrunnar ifrån falska eller gemena jernwatn, som här och där i vårt K. fädernesland finnas, igenkännes och åthskillies*. Stockholm.
- von Hofsten, Johanna Christina 1886: *Tredje samlingen af barnhistorier berättade af J. C. von Hofsten. Med original-illustrationer af Jenny Nyström*. Stockholm: Lamm.
- Hägréd, Per 2012: Recension. Cohen spelar skjortan av de flesta. *Expressen* 2012-09-01.
- Johnsson, John 1883: *Godt humör. Skizzer och studier. Första samlingen*. Stockholm: R. Gustafsson.
- Jolin, Johan 1869: *Affällingarne*. Stockholm: Rudolf Wall.
- Karlfeldt, Erik Axel 1895: *Vildmarks- och kärleksvisor*. Stockholm: Seligman.
- Kerfstedt, Amanda 1908: *Bland fält och ängar. Berättelse för barn och ungdom*. Stockholm: Gebers.
- Kerner, Justinus 1829: *Die Seherin von Prevorst. Eröffnungen über das innere Leben des Menschen und über das Hereinragen einer Geisterwelt in die unsere*. Stuttgart: Cotta.
- Keyland, Nils 1922: Allmogemusik. *Fataburen. Redogörelse för Nordiska museets utveckling och förvaltning år 1920*. Stockholm: Norstedt, 25.
- Kinander, Harald (Aldo) 1957: Eskilstuna-spelman virtuos på mungiga. *Folket, Tidning för Sörmland och Västmanland*, 1957–10–26.
- Koch, Martin 1911: *Ellen. En liten historia*. Stockholm: Bonniers.
- Kolltveit, Gjermund 1996: *Munnharpas tidlige historie i Skandinavia. En studie i et arkeologisk materiale*. Rauland: Norsk folkemusikk-lag.
- Kolltveit, Gjermund 2006: *Jew's Harps in European Archaeology*. Oxford: Archaeopress.
- Kolltveit, Gjermund 2009: The Jew's Harp in Western Europe. Trade, communication, and innovation, 1150–1500. *Yearbook for Traditional Music* 41, 42–61.
- Kolltveit, Gjermund 2016: The Jew's Harp of Bone, Wood and Metal. How to understand construction, classification and chronology. *Studien zur Musikarchäologie*. R. Eichmann et al. (eds.). Rahden/Westf.: Leidorf, 63–73.
- Larmer, Brook 2020: Mysterious Carvings and Evidence of Human Sacrifice Uncovered in Ancient City. Discoveries at the sprawling site have archaeologists rethinking the roots of Chinese civilization. *National Geographic* 2020:8.
- Larsson, Markus 2022: Ukraina hade kunnat vinna med en mungiga i lustig hatt. *Aftonbladet*. 2022-05-10.

- Levertin, Oscar Ivar 1909: *Samlade skrifter*. Stockholm: Bonniers.
- Lindh, Karin, et al. 2017: *Järnföremål – Rapporter från Acta Konserverings Centrum AB. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Arkeologerna. Statens historiska museer. Rapport 2017:1_18.
- Ling, Jan 1980: ”Upp, bröder, kring bildningens fana”. Om folkmusikens historia och ideologi. *Folkmusikboken*. Stockholm: Prisma, 11–43.
- Lund, Cajsa 1974: *Klang i flinta och brons*. Stockholm: Musikmuseet.
- Lund, Cajsa 1981: The Archaeomusicology of Scandinavia. *World Archaeology* 12, 246–265.
- Lund, Cajsa 1984/1991: *Fornnordiska klanger! The Sounds of Prehistoric Scandinavia*. LP 1984: MS 101; CD 1991: MS CD 101. Stockholm: Musica Sveciae.
- Lundin, Claes 1895: *Tidsbilder ur Stockholmslifvet*. Stockholm: Beckmans förlag.
- Lundin, Claes & Strindberg, August 1991 [1882]: *Gamla Stockholm*. Fjärde upplagan. Stockholm: Gidlunds.
- Lundqvist, Pia 2005: Gårdsfarihandeln. Smuggling och ett sofistikerat system för inhemsk varuspridning. *Företagsminnen* 2005:2, 22–23.
- Lönnqvist, Bo 1978: *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Morgan, Deidre 2018: Cracking the code. Recordings, transmission, players, and smiths in the Norwegian *munharpe* revival. *Ethnomusicology Forum* 27, 184–212.
- Morgan, Deidre & Coggin, Owen (i tryck): *Jew's Harps and Metal. Folk traditions in global modernity*. Oxford: Routledge.
- Månsson, Fabian 1916: *Rättfärdiggörelsen genom tron. Skildringar från den frikyrkliga rörelsens genombrott*. Andra delen. Stockholm: Tidens förlag.
- Nordström, Ludvig 1909: *Borgare*. Stockholm: Bonnier.
- Nordström, Ludvig 1930: *Tomas Lack och hans familj*. Stockholm: Bonniers.
- Nyberg, Julia Christina (Euphrosyne) 1932: *Jungfrun i det gröna. Samlade dikter af Euphrosyne. Andra delen*. Örebro: N. M. Lindh.
- Nyblom, Helena 1907: *Helena Nybloms sagor*. Stockholm: Bonniers.
- Oterdahl, Jeanna 1938: *Vårdträdet*. Uppsala: Lindbladh.
- Palmblad, Vilhelm, Fredrik 1847: *Aurora Königsmark och hennes släkt. Tidsbilder ur sjuttonde och adertonde århundradet. Tredje Delen*. Örebro: N. M. Lindhs boktryckeri.
- Pinello, Nils Henrik 1875: *Små berättelser och tidsbilder af Kapten Puff. IV*. Åbo: G. W. Wilén & Co.
- Plate, Regina 1992: *Kulturgeschichte der Maultrommel*. Bonn: Verlag für systematische Musikwissenschaft.
- Reenstierna, Märta Helena 1946: *Årstadagboken. Av Märta Helena Reenstierna. Journaler från åren 1793–1839 utgivna genom Sigurd Erixon, Arvid Stålhane, Sigurd Wallin. Urval och förklaringar av Gunnar Broman. Del I. 1793–1812*. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalts förlag.
- Roos, Matilda 1907: Dödshaugen. Berättelse från Norrland af Matilda Roos. Ungdomsvännen. *Illustrerad tidsskrift för hemmen*, 1907, 350–353.
- Rudbeck, Olof d.ä. 1947 [1677–1702]: *Olaus Rudbecks Atlantica. Svenska originaltexten. På uppdrag av Lärdomshistoriska Samfundet utgiven. Tredje delen*. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Runberg, Per 1996: *Mungigan i Sverige*. Uppsats (C) i etnologi vid Uppsala universitet. Etnologiska institutionen.
- Runeberg, Johan Ludvig 1832: *Elgskyttarne. Nio sånger*. Helsingfors: Frenckell.
- Runelid, Effé 1977: *Dalsland och det litterära livet*. [Utan tryckort.]: Carl Zakariasson, ED.
- Rydbeck, Monica 1968: *Maultrommeln in Funden aus dem Schwedischen Mittelalter. Res mediaevales. Ragnar Blomqvist Kal. Mai. MCMLXVIII oblata*, red. A. W. Mårtensson. Lund: Kulturhistoriska museet, 252–261.
- Salminen, Sally 1936: *Katrina*. Helsingfors: Schildt.
- Samzelius, Hugo 1899: *Fänriksår. Svenska bilder*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Schmidt, Wilhelm Ludwig 1840: *The Aura or Mouth Harmonica Presented as a Musical Instrument*. Quedlinburg, Leipzig: Basse.
- Schroderus, Erik 1640: *Johannis Amos Comenii Vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örtegårdh. Thet är: En geensti-*

- jgh, til at lære thet latiniske, sampt hwart och itt språk, tillijka medh alla wettskapers och konstners fundamentar.* Stockholm: Käyser.
- Schröderstierna, Samuel 1925 [1759]: *Berättelser över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759.* Utg. Gösta Malm-borg. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt.
- Sternwall, Sigurd 1931: *Sjöman Linus äventyr. En knippa sjöskrönor.* Stockholm: Bonnier.
- Stiernhielm, Georg 1649: *Then fångne Cupido. Ballet. Som then Högborne Stormächtige Drottning H. K. M:tz Frw-Moder til ähra Danszas på Stockholms Slott Den 1. dagh i November Månad.* Stockholm: Heinrich Keyser.
- Stiernhielm, Georg 1668 [1651]: *Den triumferande Parnassus. Ballet. Then Stormächtigste Swea Drottning Christinæ Til ähra och Tienst vti Högförnåme Princer och Princesers, Herrers och Fruers bijwist, i store Spel-Salen på Stockholms Slott. Til en frögdefull Ny-Åhrs Ingång Danszat. Den 1. Januarij Anni Novi 1651. Musæ Suethizantes, Thet är Sång-Gudinnor! Nu först lärande Dichta och Spela på Swenskal Tedde i någre små Werk och Dichter! som på andra Sijden förmåles Cum Privilegio.* Stockholm: Sahl. Georg Hantsch.
- Strindberg, August 1880–1881: *I Vårbrytningen.* Stockholm: Bonniers.
- Strindberg, August 1999 [1887–1888]: *En dåres försvarstal. August Strindbergs Samlade Verk 25. Nationalupplaga.* Stockholm: Norstedts.
- Strindberg, August 1897: *Inferno.* Stockholm: Bonniers.
- Strindberg, August 1988 [1910]: *Tal till svenska nationen. Samlade Verk. Nationalupplaga. 68. Tal till svenska nationen. Folkstaten. Religiös renässans. Tsarens kurir,* red. Meidal, Björn. Stockholm: Norstedts.
- Strindberg, August 1889: *Hemsöborna. Folk-komedi i fyra akter. Samlade skrifter. D. 25, Komedier och enaktare.* Stockholm: Bonniers.
- Ström, Fredrik 1930: *Kata Dalströms liv, öden och äventyr i kampen mot herremakten.* Stockholm: Tiden.
- Suits, Juhan 2007: *The Pärnu Type of Wedged Jew's Harp. Quest for historical sources and manufacturing techniques.* Masteruppsats i traditionskunskap. Telemark högskola. Institutionen för folkkultur, Rauland.
- Thedens, Hans-Hinrich 2011: "Munnharpebølgen". Rekonstruksjon og innovasjon i gjennopplivelsen av et tradisjonelt instrument. *Mangfold og vidsyn. En musikkvitenskapelig antologi til Ola Kai Ledang ved fylte 70 år.* Jonsson, Leif Sigvard (red.). Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 267–282.
- Thomasson, Pehr 1854: *Vallgossen och inspektoren. Berättelse.* Helsingborg: Ewerlöf.
- Thomasson, Pehr 1858: *Tio pennritningar.* Jönköping: Strehlert och Comp.
- Thomasson, Pehr 1876: *En välsignad julklapp. Pennteckningar av Pehr Thomasson.* Thomasson, Pehr; Ryberg, Klas (Ejnar) & Knutsson, Knut. *Bilder ur folklivet. Nya pennteckningar.* Stockholm: Forsete, 43–52.
- Thorild, Thomas 1934 [1783]: *Den nya Granskar-en 1783 (17:18).* Samlade skrifter av Thomas Thorild. Andra delen. Prosaskrifter 1784–1790. Svenska Vitterhetssamfundet. Utgiven av Stellan Arvidsson. Stockholm: Bonnier.
- Topelius, Zacharias 1881: *Vinterqvällar. Andra Cykeln. Noveller, skildringar, sägner. Första delen.* Stockholm: Bonnier.
- af Trolle, Henrik 1872: *Bilder från skolan och livet. Tecknade af H. af Trolle. Förf. till "Sjö-officeren," "Kapten Thomas Darell," "Svenska flottans minnen," "Ångkorvetten Gefles expedition" m. fl.* Lund: Lindstedt.
- Werner, Hildegard 1886: *Mungigan. Svensk Musiktidning 17, 131–132.*
- Westman, Lars 1964: *Mungigan. Ett bortglömt folkinstrument. Musikern 11.*
- Wranér, Henrik 1889: *Brokiga bilder från skånska slätten förr och nu af Henrik Wranér. Förf. till "Stuesnack och stätteslams" m.fl.* Stockholm: J. Seligmann.
- Wranér, Henrik 1912: *Från stugor och gårdar. Svenska folklifsbilder.* Chicago: The Swedish Publishing Company.
- Wright, Michael 2005: *The Search for the Origins of the Jew's Harp. The Silk Road Foundation Newsletter 2:2.*
- Wright, Michael 2015: *The Jew's-Harp in Britain and Ireland.* Farnham: Ashgate.
- Åhlén, Carl-Gunnar 1971: *Hummel och mungiga. Två unika folkmusikdokument på fonograf, Svensk tidskrift för musikforskning 53, 115–117.*

SUMMARY**The jew's harp in Sweden. A cultural-historical overview**

An overall view of the history of the Jew's harp in Sweden has been lacking up to the 2020s. Previous research has mainly been focussed upon the Medieval period, but less upon the Post-Medieval use of the instrument. I will therefore give an up to date and summarising picture of this subject here, also reviewing literary references and characterisations of the instrument. The other main focus of this article is the ideo-historical perception of the instrument. Besides being a common instrument in (folk)music, a change in the perception of the instrument developed during the middle of the nineteenth century, where the instrument was

in addition being perceived as primitive and used as a childrens' toy. The jew's harp had a revival in the 1960s in Sweden (and Norway). In contrast to the Norwegian development were the primary perception of the instrument in Sweden over time established as a "folksy", "Medieval", and ridiculous instrument. This idea of the jew's harp seems to be generally accepted today, as the instrument from time to time appears in public media or popular culture with this characterisation. In addition, a new kind of spirituality has during recent years been connected to the jew's harp, providing the instrument a new ritual (and commercial) use.

Keywords: jew's harp, tradition, cultural history, Swedish literature

NYA AVHANDLINGAR

Daniel Andersson: *Berättelser om 1700-talet. Frihetstiden och Gustav III:s regeringstid i svensk historiekultur från 1870-tal till 1990-tal.* Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet 2023. 351 s., ill. ISBN 978-91-8070-041-2.

Även i vetenskapliga sammanhang kan ett länge sedan förflutet beskrivas utifrån samtidens politiska situation och värderingar. Det är ett tillvägagångssätt som brukar avfärdas som anakronistiskt historiebruk. Här kommer osökt Fredrik Lagerroths år 1915 utgivna avhandling *Frihetstidens författning, en studie i den svenska konstitutionalismens historia* i åtanke. Den är ett flagrant exempel och på sikt framgångsrikt brott mot den bild som akademisk forskning dittills förmedlat. Dessförinnan hade frihetstiden bedömts som en period av söndrande partikiv mellan adelsfraktioner, bestickning och ohemul inblandning från främmande makter i landets inre angelägenheter, något som Gustav III ansågs resolut ha satt stopp för genom sin statsvälvning i augusti 1772. Därigenom skulle Sverige också ha sluppit ifrån Polens olycksaliga öde att styckas upp mellan sina rivaler.

Lagerroth framförde en motsatt uppfattning. Han sökte rehabilitera frihetstiden, samtidigt som han avfärdade Karl XII-kult och stormaktsdrömmar. Kritiken från historievetenskapens ledande företrädare var kompakt men mildrades genom att det demokratiskt parlamentariska systemet stod inför sitt genombrott. Därigenom legitimerades

Lagerroths tes att frihetstiden var ett proto-demokratiskt förstadium, som lagt grunden till samtidens positiva omvandling. Det gagnade Lagerroths uppfattning men han släpptes inte omedelbart in i den akademiska stugvärmen utan fick tillbringa några år som gymnasielärare vid Nya Elementar i Stockholm, innan han återbördades till Lund som professor i statskunskap. Bland hans läroverkslever fanns den blivande litteraturhistorikern och författaren Axel Strindberg, som kom att leverera en frän uppgörelse av det karolinska enväldet i boken *Bondenöd och stormaktsdröm*. Tendensen framgick av att den dedicerats till just Fredrik Lagerroth. Senare utgav Strindberg även ett urval av Anders Fryxells omfattande Berättelser ur svenska historien. Det är att märka att i Strindbergs förord harangeras inte bara Lagerroth utan även den strikt källkritiske Lauritz Weibull.

I umeåforskaren Daniel Anderssons nyligen framlagda avhandling *Berättelser om 1700-talet. Frihetstiden och Gustav III:s regeringstid från 1870-tal till 1990-tal* skärskådas grundligt synen på tiden mellan det karolinska och gustavianska enväldet. Det sker på tre olika arenor, inom akademisk forskning, i skolväsendets läroböcker och i pressdebatten. Genom Anderssons hela framställning är Fredrik Lagerroth en central referenspunkt med Anders Fryxell som bakgrundsfigur. Den traditionella statsidealistiska rojalistiska bilden utgår från Erik Gustaf Geijer och förmedlas vidare via frihetstidens speciella utforskare Carl Gustaf Malmström till uppsalaprofessorn Harald Hjärne och dennes talrika lärjungar.

Den ende egentlige avvikaren var den populärhistoriske Anders Fryxell, flitigt läst men utan plats i det akademiska finrummet. På historiografiskt vis analyserar författaren de förskjutningar som skett inom forskningen. Bemärkta historiker passerar förbi. Där finns Ludvig Stavenow som anlägger ett mer kulturhistoriskt perspektiv. Om Gustav III föreligger individcentrerade studier såsom Beth Hennings proroyalistiska biografi där kungen ses som ledande kulturfrämjare och Erik Lönnroths fantasieggande frihandsteckning i boken *Den stora rollen*, där kungen beskrivs som excentrisk hysteriker men som bakom sin förmåga till förställning hade klara mål, såväl inrikes- som utrikespolitiskt. Sten Carlssons infallsvinkel är socialhistorisk med tonvikt på ståndscirkulation. Med Eli F. Heckschers marknadsliberala tänkande och Christer Winbergs marxistiskt inspirerade demografiska studier blir bilden också annorlunda.

Lagerroths narrativ, för att använda Daniel Anderssons favoritord, tränger först på 1960-talet in i skolans läroböcker, medan det tämligen omgående blir synligt i tidningspressen, ja till och med innan Lagerroths avhandling sett dagens ljus. Upptakten är en skärmytsling i vår riksdag 1909 om synen på frihetstiden och inte minst den äventyrlige Carl Fredrik Pechlin, genomgående beskriven som ärkeintrigör och därtill delaktig i planeringen av mordet på Gustav III. I debatten deltog den då 23-åriga lundastudenten Lagerroth med en artikel i Dagens Nyheter, där han målade frihetstiden i ljusa färger. Med den utsiktspunkten påbörjar han sin avhandling. Den socialliberala Dagens Nyheter skulle fortsätta att ansluta sig till Lagerroths linje medan Svenska Dagbladet hade en tendens att företräda en äldre traditionell ståndpunkt. Där kunde de från 1918 utkommande understreckarna utnyttjas propagandistiskt, till vilket långt fram i tiden konservativa historiker som Sten Carlsson och Alf Åberg flitigt bidrog.

Även om det är utanför avhandlingens ram hade Daniel Andersson tydligare kunnat mar-

kera den radikala svängning som skett i synen på 1700-talet. Då de konstitutionella frågorna alltmer trängts undan och tyngdpunkten förflyttats till social utjämning, skiftesreformer, begynnande industrialisering och familjemönster har de klassiska årtalen 1719-20, 1772 och 1789 om inte blivit obsoleta så inte längre självklara som strukturerande brytpunkter. Tidsgränserna har blivit mer diffusa. För idéhistoriker som Sten Lindroth och Tore Frängsmyr blir det naturligt att betona Sveriges framträdande roll under frihetstiden inom naturvetenskaperna med namn som Linné, Celsius och Scheele. En mentalitetshistoriker som Arne Jarrick lyfter fram begrepp som relativism, tolerans och sekularisering i upplysningens anda. Idéhistorikern Elisabeth Mansén, som anförtrotts perioden 1721–1830 i Norstedts av Dick Harrison redigerade svenska historia, har vinklat nästintill hela sin framställning i kulturhistorisk riktning. Med passager om kurorter, kaffehus och kokböcker, orangeier och lusthus, barndomens födelse och romantisk kärlek, västgötaknallar, frimurare och ordensväsen, herrnhutism och swedenborgianism blir berättelsen ofrånkomligen en helt annan. Det politiska intrigspelet på Riddarhuset har hamnat i bakvatten och frihetstiden och gustaviansk tid kontrasteras inte på sedvanligt sätt. I personregistret till Manséns verk på dryga 600 sidor har Fryxell, Malmström och Lagerroth inte ens fått komma med.

Generellt gäller, menar Andersson, att den akademiska arenan förlorat i inflytande, samtidigt som allt fler befolkar den. I en tid då statsvetenskapen inte längre är historiskt inriktad och historieämnet har specialiserats dithän att 1700-talets maktförskjutningar blivit en angelägenhet endast för ett fåtal kännare får det välkomnas att Daniel Andersson velat återvända till den sedvanliga, mer eller mindre bortglömda debatten kring synen på frihets- och gustaviansk tid. Det är en finkalibrerad och välskrivna avhandling som presenteras.

Bert Mårald, Umeå

RECENSIONER

Tora Wall: *Folktrons väsen. Encyklopedi*. Bokförlaget Stolpe, Stockholm 2021. 255 s., ill. ISBN 978-91-8906-975-6.

Tora Wall, doktorand i folkloristik vid Åbo Akademi, har i sin bok fortsatt en lång tradition av att popularisera ämnet folktrons väsen. Vad jag kan förstå är boken ämnad att läsas av en intresserad allmänhet och fungera som en inkörsport och översikt av folktrons väsen, även om någon målgrupp inte direkt adresseras. Boken har föredömligt fotnoter som leder till vidare läsning, men jag menar att den i sitt språk och framställning ändå inte är en vetenskaplig produktion, även om den naturligtvis bygger på tidigare forskning. Utgångspunkten för min recension i Rig är den vetenskapliga, vilket medför att jag granskar boken med mer kritiska glasögon än vad som annars vore fallet.

Intresset för äldre folkliga föreställningar – särskilt om folktro och folktrons väsen – har länge varit och är fortsatt stort bland allmänheten. Även inom akademien har forskning om folkliga föreställningsvärldar ökat och idag är det flera forskare från olika discipliner som med varierande infallsvinklar undersöker ämnet. Trots det stora intresset har det varit svårt för den allmänt intresserade att finna en bok som med ett lättfattligt och populärvetenskapligt fokus presenterar folktrons väsen. Det är en lucka som Tora Wall fyller med sin bok. Tidigare är det framförallt Ebbe Schön som skrivit böcker av den här typen, vilka publicerats eller tryckts om nästan

årligen från mitten av 1980-talet. Innan Schön var det Carl-Herman Tillhagen som gjorde samma sak. En annan tongivande forskare som skrivit om ämnet och vars böcker fått ett stort genomslag är Bengt af Klintberg. I sina böcker och artiklar har han gett oss en god inblick i folkliga föreställningsvärldar, magiskt tänkande, äldre tiders sägner, både äldre och mer moderna sådana, samt spridit ljus över folklorens olika beståndsdelar. Även andra svenska forskare har nått ut till en bredare publik, bland dessa kan nämnas Jan-Öjvind Swahn, Nils-Arvid Bringéus, Ulf Palménfelt, Jochum Stattin, Agneta Lilja, Fredrik Skott, samt undertecknad. Även sagoberättaren Per Gustavsson har skrivit många böcker för barn och för en intresserad allmänhet om folksagor, folksägnen och väsen. Ur ett historiskt perspektiv finns det naturligtvis många fler tongivande forskare som sysslat med olika aspekter av folktro och spridit kunskap om detta för allmänheten, däribland Gunnar Olof Hyllén-Cavallius, Carl Wilhelm von Sydow, Nils Edvard Hammarstedt, Johan Götlind, Waldemar Liungman, Louise Hagberg, Gunnar Granberg, Ella Odstedt, Carl-Martin Bergstrand, Hilding Celander och Anna Birgitta Rooth. Centralt för många av de uppräknade forskarna är att de har arbetat i eller nära landets folklivs- eller folkminnesarkiv. Många böcker har skrivits om ämnet som riktats till barn eller ungdomar och här är det främst författaren Ingela Korsell (*Väsenologi*-serien i tre delar, 2019; 2020; 2021) och konstnären Johan Egerkrans *Nordiska väsen* (2013) och *De odöda* (2018) som fått störst spridning.

Tora Walls *Folktrons* väsen är utsökt utformad och vacker att hålla i sin hand. Den är sprängfull av fina illustrationer som till största delen är hämtade från en borgerlig, nationalromantisk (oftast norsk) konstnärsmiljö. Urvalet och den miljö som skildras i dessa bilder är en starkt idealiserad och en romantisk tolkning av folktrons väsen och allmogesamhället i stort. Ingen motivering till urvalet görs, eller till den anakronistiska bild som illustrationerna åskådliggör. Det är oklart varför norska illustrationer får en så stor del i ett verk om svenska folktroväsen. Norska sagotroll kan exempelvis avvika en hel del från de troll som beskrivs i svensk folktro. Eftersom det material som Wall vill beskriva är sprunget ur en muntlig svensk allmogemiljö, känns ett sådant grepp något vilseledande. Wall är dock inte ensam om detta, tidigare böcker av bland annat Ebbe Schön har gjort på samma sätt. Även om jag personligen är förtjust i bokens illustrationer hade det varit lämpligt om urvalet hade motiverats eller att några rader skrivits och problematiserat illustrationernas starkt nationalromantiska och idealiserande miljöer. Det blir om något ännu viktigare när målgruppen är en intresserad allmänhet.

Boken ska vara en encyklopedi, med tanke på det är inte dispositionen genomskinlig. Dess förväntade utgångsläge är en kortfattad inledning där ämnet presenteras, inklusive vad författaren definierar som folktro, för att sedan övergå i att förklara olika begrepp, väsendenas funktion och av förändring över tid. Jag saknar dock en av författaren definierad diskussion av vad som egentligen avses med väsen. Det kan tyckas självskrivet, men några rader som inordnar detta i en världsbild hade varit upplysande. Var går gränsen för det som uppfattas som väsen, för det som var naturligt, det som var övernaturligt, eller för den delen för det som inrangeras i en kristen världsbild? Avsnittet kunde ha utökats ytterligare för att ge en mer utvecklad bild, eftersom läsaren endast får en förenklad redogörelse. Wall har sedan disponerat olika kapitel och

avsnitt baserade på övergripande rubriker. Dessa är inte i någon alfabetisk ordning, vilket en läsare förväntar sig av en encyklopedi. Om detta upplägg av olika kategorier av väsen skriver författaren att hon ”valt att organisera dem efter det namn som idag är mest vedertaget. Exempel på de alternativa benämningarna anges under huvudrubriken” (s. 7). Författaren har möjligen arbetat med en egen modell över hur dessa väsen kategoriserats, troligen i ordningen jättar och troll, naturväsen, dödsväsen, förvandlingar, ormar, trolldom, träd, asagudar och slutligen djävulen. Eftersom det inte anges och det saknas övergripande rubriker som förklarar hur hon tänkt, kan det bli svårt att gissa för läsaren. På bokens baksida anges en disposition som är alfabetisk men som inte stämmer överens med bokens innehållsförteckning. På baksidan anges också skattväktare som en egen kategori, men i bokens innehållsförteckning anges inget sådant kapitel eller avsnitt. Istället tycks sägner om skattväktare finnas införlivade i andra avsnitt. Ibland blir uppdelningen otydlig. Varför beskriver ett kapitel dödsväsen, under det att lyktgubben fått ett helt eget kapitel. Borde inte den senare ha placerats i kapitlet om dödsväsen, eftersom det i berättelsetraditioner oftast rör sig om en död lantmätare som går igen och straffas för att han mätt fel.

Alla kapitel, eller större avsnitt, om olika typer av väsen, kan läsas fristående. Det är bra och i linje med en encyklopedi. Under varje huvudrubrik om ett väsen anges en del (men inte alla kända) lokala benämningar för väsendet i fråga. Det är ett bra tillvägagångssätt, även om det hade varit tydligare om landskap hade angetts inom parentes efter benämningarna, eller att det hade förklarats i texten. För vissa väsen anges inga lokala benämningar, till exemplet avsnittet om skogsrådet (s. 61–67). I det senare fallet finns Gunnar Granbergs klassiska doktorsavhandling *Skogsrådet i yngre nordisk folktradition* (1935) som ägnar kapitel 7 åt skogsråbenämningar från olika svenska landskap och från våra grannländer. Det

gäller även en del andra väsen som gloson (s. 126), vilken inte ges några alternativa benämningar trots att det finns flera sådana, samma sak gäller benämningar på trolldomskunniga människor (s. 166)? Jag saknar samisk folklore i boken. Ingen avgränsning skrivs heller fram i boken. I en mening omnämns att berättelser om personer som kunde förvandla sig till en björn kunde spegla fördomar mot samer. Särskilt mot bakgrund av att samer och finnar ofta betraktades som trolldomskunniga (s. 143). En läsare vill här gärna få mer kunskap om detta, inte minst då sägner om djurförvandlingar var vanliga även bland samer, något som tidigare analyserats av bland annat Ella Odstedt i *Varulven i svensk folktradition* (1943). Ett enkelt grepp kunde ha varit att i vissa avsnitt nämna samiska väsen, särskilt i områden där samröret mellan samer och nybyggare var starkt, här menar jag att exempelvis sajvo kunde ha omnämnts i samband med vittra. Föreställningar om trolldomskunniga samer, romer, finnar och så vidare beskrivs inte alls i kapitlet om trollkunniga människor, detta trots att det var vanligt förekommande föreställningar i bondesamhället.

Varje kapitel av *Folktrons väsen* utformas något olika, det gäller dels deras längd, dels hur underrubriker valts för att beskriva olika funktioner eller egenskaper hos det väsen som skildras. Det är i beskrivningar av olika väsen som Tora Wall visar sin skicklighet som berättare. Språket är klart och medryckande. Det märks att det är ett ämne som författaren är väl insatt i och behärskar. De övergripande framställningarna ger en fin introduktion till ett äldre svenskt väsen- och berättartraditioner om dem. Under vissa rubriker beskrivs hur man kunde skydda sig mot vissa väsen, eller hur en del kunde upplevas som direkt farliga för människan att närma sig, i andra visas hur en del väsen kunde fungera som människans spegelbild. Detta är perspektiv som gärna kunde ingått i varje kapitel. Överlag är det inte mycket att anmärka på i de olika huvuddelarna, men jag hade nog gärna

sett att det tydligare framgått att berättelser om folktrons väsen kan tolkas som berättelser om människan själv. Genom dessa berättelser hanterar ju människan sin tillvaro och sin omvärld. Olika väsen fungerar som verktyg som gör det lättare att förstå och leva i en annars svårbegriplig och förtrollad värld. I allt detta har också kristendomen bidragit, väldigt många sägner eller andra former av berättande är ju av en kristen natur. Det framgår stundtals i boken, men det har inte lyfts fram på en nivå som gör att den läsare som tidigare inte känner materialet, blir införstådd i vilket fast grepp den kristna kyrkan faktiskt hade om bondesamhällets världsbild.

Bland bokens kapitel finns avvikelser från övriga. Ett kapitel hör inte, åtminstone inte omotiverat, hemma i en bok om folktrons väsen. Det är kapitlet om asagudarna. I en bok om folktrons väsen i Sverige, där fokus är det sena bondesamhället, blir ett kapitel om förkristna gudar och förkristen kult svår-motiverat. Förvisso skriver Wall i sin inledning att hon stundtals gör nedslag i medeltida och den förkristna föreställningsvärlden (s. 8). Problemet är att det som redogörs för under kapitelrubriken till stor del är hämtat från isländska, medeltida källor. Huvudsakligen bygger framställningen av den fornnordiska gudavärlden på den bild som presenteras av islänningen Snorre Sturlasson i hans handbok för skalder, *Snorres Edda*. Kapitlet är mycket svepande och visar inte på någon djupare kännedom om fornnordisk religion eller mytvärld. Även om jämförelser görs till en del potentiella rester av förkristen religion i yngre folklore, exempelvis föreställningen om Odens jakt, kunde detta ha renodlats, eftersom det utan källkritiska kommentarer faktiskt inte belyser det senare bondesamhällets föreställningsvärld. Att argumentera för kontinuitet för en period som sträcker sig över närmare tusen år, som genomgått åtminstone två större religionsskiften (från förkristen tro till katolsk tro till luthersk tro) med utgångspunkt i förhållandevis sena isländska källor, är verkligen

ingen lätt uppgift. Som läsare hade en förklaring och framförallt en diskussion av hur författaren ser på det källkritiska problemet varit önskvärt. Inte minst om målgruppen är en intresserad allmänhet. Att göra direkta jämförelser i tid och rum, från förkristen tid till det sena bondesamhällets Sverige, var på modet inom folkloristiken för drygt hundra år sedan. Det kunde blivit bättre om det kunde underbyggas och styrkas med rimliga hypoteser. Wall borde ha motiverat sitt kapitel. I modern tid är den här typen av jämförelser ett grepp som särskilt Ebbe Schön vurmat för, inte minst i sin bok *Asa-Tors hammare. Gudar och jättar i tro och tradition* (2005). Där ägnade han halva boken åt att på ett populärt sätt återge huvuddrag i den fornnordiska mytologin och kulten, för att sedan ägna andra halvan av boken åt det senare berättarvet. I andra delen pekar han på rester i den yngre folktron som har likheter med äldre, förkristen tro och berättartradition.

Olika längd på olika kapitel (eller större avsnitt som beskriver olika väsen) är något av ett huvudbry. Varför ska exempelvis ett avsnitt om älvor vara närmare fyra textsidor, när ett helt kapitel om djävulen är på dryga fem textsidor, särskilt då det finns oerhört mycket mer material i arkiv och i äldre studier om den senare? Och varför skisseras föreställningar om dödade barn som spökar på bara ett par rader (s. 122), när det utan problem hade kunnat beskrivas på ett par sidor, även i bokens avsedda format. Om dessa barnspöken, i populärkulturen vanligen benämnda mylingar, efter att de blivit allmänt kända för eftervärlden genom Astrid Lindgren, finns det en välskriven doktorsavhandling av Juha Pentikäinen, *The Nordic Dead-child Tradition. Nordic Dead-child Beings. A Study in Comparative Religion* (1964). Den kunde med fördel ha använts flitigare för att kasta mer ljus över denna gruvliga föreställning.

Ett annat exempel där jag tycker att författaren borde lagt ned mer möda, är där beskrivningarna bryts av med citerade berättelser,

knutna till vissa landskap. Det är naturligtvis värdefullt med sådana exempel, men en kritisk läsare ser snabbt att nästan alla citat är hämtade ur tryckta böcker. Det är inte direkt fel, men det hade varit en större vinst om Wall valt att hämta sina exempel direkt ur arkivuppteckningar, i synnerhet då mycket sådant material är digitaliserat och tillgängligt på distans. Av totalt 56 citerade berättelser är 27 hämtade från Bengt af Klintbergs *Svenska folksägner* (1972, med flera nyutgåvor). Större delen av Walls citerade berättelser är hämtade från tryckta verk av forskare som skrivit om folkliga föreställningsvärldar för allmänheten. De citerade forskarna har å andra sidan hämtat sitt material ur arkiv. Bara tre av Walls citat hämtas direkt från arkivuppteckningar. Med tanke på att det finns tiotusentals sidor om folktro och folktrons väsen i folkminnesarkiv, ofta med viktiga berättelser om väsen som aldrig har publicerats, är det synd att inte arkiven utnyttjats i större utsträckning. Detta känns särskilt angeläget då undertecknad arbetar i ett av landets största folkminnesarkiv och gärna ser att den skatt som finns i samlingarna får den uppmärksamhet den förtjänar. Det finns en stor potential i det opublicerade arkivmaterialet som borde komma forskningen och allmänheten till del, istället för att cirkulera redan tidigare publicerade berättelser.

Det är lätt att begära att en bok ska innehålla mer än vad den gör, att den ska vara utformad på ett visst sätt eller att finna småsaker att protestera mot, men jag ska inte ägna mer tid åt detta. Tora Walls bok är sannolikt avsedd att fungera som en första introduktion i ämnet för en intresserad allmänhet. Den uppgiften menar jag att författaren uppfyller. *Folktrons väsen* kan ses som en mer lättläst variant av den typ av böcker som Ebbe Schön eller Carl-Herman Tillhagen tidigare skrivit, böcker som inte längre finns i tryck. Jag skulle, trots mina invändningar, rekommendera boken för alla som är nyfikna på folktrons väsen: barn, ungdomar, författare, konstnärer

och till en nyfiken allmänhet. Den kan inspirera till vidare studier i folktrons magiskt laddade världsbild.

Tommy Kuusela, Uppsala

Folktro. En besjälad värld. Huvudredaktörer Kurt Almqvist och Lotta Gröning. Bokförlaget Stolpe, Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Stockholm 2021. 230 s., ill. ISBN: 978-91-89069-19-0.

Detta är till sitt format och utförande en så kallad "coffe-table"-bok i mörkblått klottryggband, estetiskt designad och rikt illustrerad med kända konstverk från olika epoker och stilar samt professionella foton av antika föremål och statyer. Inte sällan sträcker sig en bild över en hel sida eller ett helt uppslag. Omslagsbilden är en skiss till målningen "Elfaleken" från 1866 av den svenske konstnären August Malmström, med mörka figurativa träd mot en solnedgång och knappt synliga älvor dansande i ett dimmoln som kryper efter marken. Bilden slår an bokens tema såsom det uttrycks i titeln: *Folktro. En besjälad värld.*

Artiklarna, 13 stycken, representerar olika geografiska områden, alltifrån det forntida Indien och Egypten, Antikens Grekland och Rom och Norden. Kronologiskt sträcker sig artiklarna från forntid till nutid, ja någon till och med in i framtiden. Författarna är etablerade vetenskapspersoner inom sina fält – religionshistoria, grekiska, arkeologi, etnologi, kyrkohistoria, litteraturvetenskap, folkloristik och egyptologi – och i några fall museipersoner. Boken är populärvetenskaplig i den betydelse vi vanligtvis lägger in i genren, men har ett vetenskapligt tilltal, stringent språk och författarna redovisar noggrant sina källor i slutnoter. Flertalet artiklar är traditionellt upplagda och redogörande, men icke desto mindre informativa om sina specifika teman.

"Tron på en meningsfull besjälad värld, på högre väsen på gott och ont ingriper i människans liv på ett meningsfullt sätt, verkar förekomma i alla tider och kulturer" konstaterar utgivaren Kurt Almqvist i bokens Inledning. Med detta påstående tillbakavisas den tyske sociologen Max Webers tes att världen har "avförtrollats" med vetenskapliga framsteg och religionens tillbakagång – die Entzauberung der Welt. Detta är dock ingen problematisering som plockas upp av alla författare, men den pekar ut bokens bakomliggande tanke att visa olika former av besjälning av världen under olika tider, vilka binds samman av begreppet "folkstro". "Folkstro" används i boken i en mycket vid bemärkelse och inrymmer allt från religion, hednisk gudatro, kult, rit, myt, magi, folkliga föreställningar om näcken och skogsrädet, de dödas julotta, blåkullafärder, bergtagning och naturdyrkan i modern betydelse.

Kyrkohistorikern Joel Halldorf anknyter i sitt bidrag "Om upplysningens pris och vikt av att återförtrolla världen", till kritiken mot Webers tes. Världen är inte bara de data som kan samlas in och sorteras i tabeller, utan det finns fler dimensioner, menar han. Existensiella frågor såsom harmoni och känslan av själslig gemenskap med en annan människa eller med naturen, samband, mönster och djup kan naturvetenskapen inte fånga in med sina metoder. De är dock uppenbara för den mänskliga erfarenheten. Halldorf har inget svar på hur "återförtrollningen" ska gå till, men menar att ett första steg är att inse "att den moderna föreställningen om en motsättning mellan religion och vetenskap är just en föreställning, och inget givet faktum". Istället måste vi betrakta det materiella och andliga som två dimensioner i tillvaron som inte konkurrerar, men som är förbundna med varandra – då blir vi friare att utforska "fullheten av tillvaron".

Litteraturhistorikern Lars Lönnroths bidrag, "Nordens vilda natur. Besjälad men livsfarlig", utgår ifrån den utbredda föreställningen att nordborna förr i världen älskade

den vilda naturen och dess mystiska innevånare, såsom gudar och andra övernaturliga varelser. Hur förhåller det sig egentligen med detta, frågar han. Den slutsats som man kan dra om hur människor förr såg på naturen från folkminnesuppteckningar är, att vild natur inte uppskattades, utan tvärtom. Naturen var något som måste bekämpas till förmån för människans materiella odling och andliga kultur. Vildmarken, i synnerhet skogen, sågs som en farlig plats med onda troll och häxor, förförliska och osedliga skogsrån, älvor, näckar och annat otyg som traktade efter människors liv, hälsa och dygd. Detta är en inställning som Lönnroth menar att man kan se redan i eddornas skapelseberättelse. Den besjälning av naturen som något romantiskt, vackert och värt att älska som uppstod på 1700-talet bland aristokrater, konstnärer och intellektuella är en vanföreställning. Här kan jag beklaga att ingen konstvetare har inbjudits att medverka i boken för att belysa dessa frågor. De många återgivna konstverken i boken som får representera ”folketro” och ”besjälning” av naturen hade kunnat ses ur ett nytt perspektiv, än som enbart illustrationer.

Folkloristen Camilla Asplund Ingemark tar i sin artikel ”Bergtagning. Tron på naturens krafter” upp människans komplexa förhållande till naturen med en något annan utgångspunkt än de tidigare nämnda författarna. Ingemark presenterar vad hon kallar en ”motberättelse” till ”berättelsen” om vetenskapsrevolution och modernitet. ”Vi människor och naturen – vare sig vi vill det eller inte” har samexisterat på ett sätt som gör att människors liv och naturens liv egentligen inte är möjliga att separera. Hon ställer följdfrågan vad naturen och tron på naturens krafter gör med människor? Vilka krafter har vi tillskrivit naturen och hur har de påverkat oss? Författaren exemplifierar utifrån bergtagningsföreställningen, där den vanliga skiljelinjen mellan människa och natur suddas ut. Bergtagning förstås som en metafor för naturens krafter och det är genom den

besjälade naturens handlingar som den kommer till stånd. Det är de övernaturliga väsendena som utförde bergtagning som en handling, och de uttrycker härmed agens. Därför var det viktigt att närma sig naturen och de varelser som stod under dess beskydd, också djuren, med respekt, och att ha en relation till dem och förhandla med dem genom riter och offergåvor.

Med moderniteten upphävdes detta tänkande och skogen förvandlades till en plats för sublimes naturupplevelser. Besökarna i skogen började leta efter vyer, panoraman och estetiska upplevelser. Naturens verkanskraft började handla mer om hur den påverkade vår individuella sinnesstämning och speglade vårt nationella sinnelag. Ingemark drar linjen vidare in i vår egen tid – och in i framtiden. Idag talar vi om naturens krafter på mer olycksbådande sätt, exempelvis klimatförändringar och naturkatastrofer som en hämnd på människorna för vad de åstadkommit mot naturen. Naturen ges all makt och i tidsåldern antripocen kommer människan inte längre kunna kontrollera den. Frukten för den oundvikliga klimatkatastrofen kan karakteriseras som en modern form av ödestro, summerar Ingemark.

Bokens sista avsnitt är författat av David Thurfjell, religionshistoriker, ”Känslan av besjälade träd. Animistiska erfarenheter bland sekulära svenskar”. Författaren ställer sig frågan varför finns det så många sekulariserade svenskar idag som besjälade naturen. Varför upplever de inte naturen på ett sätt som är kompatibelt med modern naturvetenskaplig kunskap? Thurfjell bygger sina iakttagelser på ett nordiskt forskningsprojekt där han intervjuat naturbesökare. De beskriver sin promenad genom landskapet som att den ”öppnar rum i ens liv” och ”sätter en i kontakt med livets djupdimensioner”. De får perspektiv på bekymmer och de drabbas av en känsla av samhörighet med Naturen och Universum. Återkommande berättar naturbesökarna om en särskild känsla för träd, som upplevs som

välvilliga och omhändertagande, och väcker en känsla av trygghet kopplad till barndomen. För att analytiskt tolka detta fenomen ”återanvänder” Thurfjell det antropologiska begreppet animism, en gång lanserat av Edward Tylor. Begreppet ges ett delvis nytt innehåll. Från att beteckna primitiva människors oförmåga att förstå skillnaden på människor och djur, kommer det nu att beteckna ett positivt uppvärderande, som en sorts moralisk hållning till inhemska folkgruppers verklighetsuppfattning. Begreppet animism används för att beskriva dessa gruppers förmåga att se och respektera det inneboende värdet i andra livsformer än den mänskliga. De sekulära svenskarnas animistiska erfarenheter ska således inte främst analyseras som uttryck för en specifik världsbild eller livsåskådning utan som subjektiva känslorferenheter. Thurfjells artikel om besjälade träd pekar framåt mot ett nytt slags besjälning av världen och naturen, som vi också kan se mer och mer omfattar djur och deras rättigheter och förhållande till människan.

Inger Lövkrona, Lund

Kågeträskdagboken. En västerbottensk dagbok 1891–1901 med kommentarer. Volym 2. Ann-Catrine Edlund (huvudredaktör), Lars-Erik Edlund & Ulf Lundström under medverkan av Birgitta Bjurman. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Umeå & Uppsala 2022. 485 s., ill. ISBN 978-91-87403-46-0.

Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (förkortat KGAA) har en rik utgivning av flera vetenskapliga tidskrifter och böcker. En del är källpublikationer, och de publiceras i skriftserien Folklivsskildringar och bygdestudier, som utgivits sedan 1934. År 2022 utkom nummer 21 i denna serie med titeln *Kågeträskdagboken* volym 2. Där publi-

ceras hela dagboken under tiden 1891–1901 med kommentarer. Volym 1 planeras att komma ut under 2023. Då kommer en omfattande presentation av dagbokens historiska och sociala sammanhang, käll- och litteraturförteckning samt person-, ortnamns- och ordregister.

Huvudredaktör för utgivningen av volym 2 är språkforskare Ann-Catrine Edlund i samarbete med Lars-Erik Edlund, Ulf Lundström och Birgitta Bjurman. I boken publicerar utgivarna den ursprungliga dialektala texten på högernsidorna, medan normaliserade texter översatta till nutidssvenskt språk står på vänstersidorna. En omfattande notapparat med ord- och personförklaringar finns nederst på varje sida. En del äldre foton från museer och privatpersoner återges i boken. De avser personer, sociala situationer och byggnader som omtalas i dagboken. Bildkonstnären Maria Sundström har gjort illustrationer till varje enskilt år i dagboken. Ljudfiler med dagboksutdrag på Skellefte-dialekt är inlästa av museipedagog Marianne Folkedotter och finns på länken www.gustavadolfsakademien.se/kagetraskdagboken. För att underlätta för läsaren har utgivarna publicerat tre lokalkartor över trakten kring Kågeträsk. Tretton stamtavlor, som visar släktförhållanden på bondgården Anten-Ors, finns också med i boken.

Dagboksanteckningarna har nedskrivits av de ogifta systrarna Greta (1859–1947) och Lovisa (1862–1938) Dahlqvist som växlat om att notera. De bodde på bondgården Anten-Ors i Kågeträsk i norra Västerbotten. Närmaste stad var Skellefteå. Dagböckerna är inte kompletta för hela tiden 1891–1901. En del av åren finns noteringar från hela året, men vissa år saknas flera månader. 1894 finns uppgifter från den 1 januari till den 7 september. Sedan dröjde det över ett år fram till dess att det förekom nya anteckningar under november och december 1895. År 1898 finns uppgifter från tiden den 1 januari till den 1 april. Sedan dröjde det med nya noteringar till årets sista vecka i december 1899. Varför anteckningarna är så ojämnt fördelade är inte

möjligt att veta. Systrarna var hårt upptagna med arbetsuppgifter både utom- och inomhus. Under veckodagarna var det begränsat med tid för skrivande, men på söndagen har de uppgivit att det fanns tid för att notera. Anteckningarna avslutas den 20 maj 1901. Man frågar sig varför de upphörde just detta år. Systrarna levde ju fram till 1938 respektive 1947. Ett svar kommer kanske i volym 1.

Dagböckerna skildrar de många arbetsuppgifterna som förekom utomhus och hur de avlöste varandra under årets gång. Vid sommartiden var slätter- och skördearbetet intensivt. Det blev mer tid till inomhusarbete under vintern, och det gällde bakning, vävning och stickning.

Livets växlingar i den lokala omgivningen och inte bara på den egna gården är ofta noterade i dagboken. Det berättas om barn som föds, missfall, barnmorskor som ibland förlöser med tång och kvinnor som dör i barnsäng. Det nyfödda barnets vikt kan anges. Vid konfirmationsläsning fick ungdomarna åka till Skellefteå och bo där en tid. En resa till Skellefteå gällde också när fästepar skulle ta ut lysning. Vid bröllop kunde många människor delta i kalaset. Om någon blev sjuk och skulle uppsöka läkare, fick man även då åka till Skellefteå och få recept utskrivna till en dryg kostnad. På lokalt plan fanns dessutom självlärda botare som åkte runt till byarna och även skrev ut recept. En av dem gick under namnet Halt-doktorn och en annan hette Johan Engström (1831–1903). Foton på de olika läkarna finns i boken. Det återges flera berättelser om olika sjukdomstillstånd som inom en kort tid ledde till döden. Då lades den avlidne i en hemmatillverkad kista. Pengar kunde placeras i kistan. Flera människor i den lokala omgivningen kom för att bese liket som låg i den öppna kistan. Också självmord noteras i anteckningarna. En hemmansägare Holm-Janni, född 1841, som hängt sig i ett träd i skogen den 15 november 1897, fick repet som han haft om halsen med sig i kistan. Även tidningar berättade om personer som begått självmord, så som Holm-Jannis hängning.

Detta var inte ett tabuerat ämne att omnämna i tidningar vid den här tiden.

Vad gäller det sociala livet under olika årstider förekom stora danstillställningar vid jul och midsommar, och de hölls ofta i en bryggstuga som tillhörde Rånings-Nisch. Gott om brännvin fanns att tillgå. Något som skildras ingående i dagboken avser nattfrierier. Systrarna har noterat hur namngivna män låg tillsammans med namngivna kvinnor under natten och ibland mer än en natt. Under våren 1893 blev änkan Lovisa Erikson (1862–1912) uppvaktad i tur och ordning av fem olika män som fick ”ligga åtmed änkan”. Detta talades det om i lokalmiljön. ”Och det vanliga pratet är om Pelles Jani (1867–1941) och änkan, de är på allas läppar” (s. 188). Till slut avgick en av de friande männen, Storsels-Frans (1858–1921), med seger och fick henne till brud. Själva ville systrarna inte delta i nattfrieri utan sprang och gömde sig om någon friare försökte komma på besök. Systrarna förblev också ogifta hela livet.

Det religiösa livet präglades av att lekmanapredikanter, kallade kolportörer, reste runt och höll böner i hemmen eller i bygdens skolhus, särskilt på söndagar. De fick övernatta i olika hem och stannade ibland i flera dagar. En man som nämns vid flera tillfällen är snickaren Pit-Johansson (1864–1937). Han var ledare för en separatistisk rörelse som gick under namnet Riströmare. En annan predikant kallades Käl-Janni (1866–1923). Ytterligare en benämndes Ant Anton (1848–1918), och han var separatist. Om ingen predikant kunde komma under en helg, fick en bonde själv läsa text och förrätta bön i sitt hem.

Denna källpublikation om *Kågeträskdagboken* utgör ett viktigt bidrag till fortsatt forskning om bondedagböcker på 1800-talet. Själv gav jag år 2009 ut boken *Bondeliv på 1800-talet*. Den bygger på dagböcker som bonden Jakob Jonsson (1795–1879) på gården Prästbacka i Röra socken på Orust i Bohuslän skrev under åren 1866–1879. Många likheter i fråga om vardagsliv och helgfirande förekommer mellan gårdarna i Prästbacka och

Kågeträsk. Samtidigt vill jag påpeka en del olikheter. Nattfrierier och byaböner saknades i Röra socken. Där stod kyrkan, som Jonsson bodde granne med, i centrum för både vecko- och årsrytm. Frikyrkliga rörelser hade inte kommit till orten. I Kågeträsk däremot var det långt avstånd till kyrkan i Skellefteå. Det gav förutsättningar för att lokala lekmannapredikanter kunde hålla samlingar både i olika hem och i bygdens skola. Ytterligare en skillnad mellan de två dagböckerna består i att Jonsson i många sammanhang skriver ned sina känslor och upplevelser till exempel i samband med farsoter som scharlakansfeber eller oväntade dödsfall som kunde avse barn eller genomförda självmord. Känslottringar och personliga upplevelser saknas i huvudsak i systrarna Dahlqvists texter. De är huvudsakligen faktaorienterade och avser den lokala hembygden. Jonsson däremot har en del utblickar mot vad som hände i riksdagen och kungahuset men även utanför Sverige, som frågor om pågående krig och fredsslut. Det senare gällde speciellt det fransk-tyska kriget 1870–1871 som Jonsson läste om i tidningar och engagerade sig i genom insamling av pengar i Röra kyrka. Systrarna Dahlqvist nämner inte om de läste tidningar.

Det är ett omfattande utgivningsarbete som har nedlagts under många år på publiceringen av *Kågeträskdagboken*. Måtte den få en rik användning i framtida forskning! Volym I kommer att bli en viktig kompletterande källa.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Ulrica Söderlind: *Cajsa Wargs kokkonst. Fyra gastronomer, mat, dryck och tillagning under svenskt 1700-tal*. Universus Academic Press, Malmö 2022. 164 s., ill. ISBN 978-91-87439-74-2.

1700-talet var en brytningstid. Borgarklassens makt växer i takt med städerna, den gamla

lantadelns maktposition utmanas, en ny tid inom vetenskap, ingenjörskonst, handel och jordbruk med återverkningar in i våra dagar inleds. Den nya tiden innebar bland mycket annat en gastronomisk omprövning. Långväga importerade livsmedel tar sig på allvar in i mathållningen och kompletterar de exotiska kryddor som sedan länge importerats från Kryddöarna i Indonesien. I städerna blir allt fler av råvarorna något som köps på en marknad i stället för att produceras på de egna markerna.

Umgängesmönstren förändras, den nya eliten skapar nya ideal, där hemmet och familjen är centrala. Resurserna i dessa borgerliga hushåll behöver tas om hand på bästa sätt, och delvis nya utmaningar gör sig gällande för husfruarna. Samtidigt växer bokmarknaden, tryckta alster når en bredare marknad i större upplagor. Det uppstår en marknad för kokböcker, eller snarare manualer i hur ett hushåll skall skötas. Det är mot denna bakgrund som den moderna kokboken etableras under 1700-talet. Flera känner sig kallade att skriva. En av dem är Cajsa Warg, som fått en närmast mytomspunnen ställning i den svenska matlagningens historia. Men hon var inte ensam.

I Ulrica Söderlinds senaste bok jämförs Cajsa Wargs kokbok med andra samtida kokböcker och deras författare. Idag är Susanna Egerin, Margareta Ekberg och Johan Winberg bortglömda, medan Cajsa Wargs namn lever kvar. Alla var dock representanter för sin tid och den nya gastronomi som växte fram och började praktiseras i de välbärgade borgarhushållen.

Ordet hushåll förtjänar att betraktas. Cajsa Wargs kokbok hette *Hjelpreda i hushållningen för unga fruntimmer*. Att hushålla handlar om att klokt och sparsamt ta tillvara begränsade resurser, så att dessa räcker till det de är ämnade till. Detta var generationer av matlagande kvinnors huvuduppgift. Ju mer kunskap, desto mer besparingar kan göras vid beredningen, påpekar Cajsa Warg i sitt förord, som vill ge unga husmödrar kunskaper så att de

slipper lita till ”okunnigt tjänstefolk”. De kulinariska kvaliteterna på det tillagade var inte oväsentliga, men bara en del av hushållningen. Därmed skiljer sig också böckerna om hushållning en del från de flesta nutida kokböcker som sätter maten i sig i fokus. För 1700-talets mamseller var hushållning ett helhetsuppdrag, de gastronomiska aspekterna kunde inte skiljas från de ekonomiska.

Ett delvis undantag på detta sätt att angripa kokboksskrivandet utgör Johan Wibergs kokbok, som lär ut ”grunden till kokeriet, eller sättet, at tillreda välsmakelig mat, efter denna tidens bruk”. Winberg var traktör, alltså matlagare på det som idag hade kallats för en ”fine dining restaurang”. På den tiden fanns dock varken fine dining eller restaurang i det svenska språket. Däremot fanns alltså redan på den tiden en uppdelning mellan manliga kokboksförfattare som var framgångsrika kockar och ville lära ut matlagning som trend, hantverk och konst, och kvinnliga matlagare som riktade sig till andra kvinnliga hemmamatlagare. Här är Cajsa Warg mycket tydlig med målgruppen, hon ville publicera sitt manus, en sammanställning av egna mångåriga erfarenheter, för att ”wara mitt kön, och till synnerhet unga matmödrar, till någon hjälp”.

Ulrika Söderlind har med ett stort antal böcker och artiklar etablerat sig som en av de främsta mat- och måltidshistorikerna i landet. Det är därför med stort intresse jag läser för att se vad hon kan säga om den gastronomiska brytningstid som hennes kokböcker skildrar. Efter att inledningsvis ha beskrivit kokboksförfattarna och deras böcker, följer ett antal kapitel som jämför kokböckernas recept inom olika kategorier. Vi får reda på vilka sopprätter, kötträtter, fisk och skaldjur, trädgårdssaker, puddingar, bakverk, glass med mera som kokböckerna innehåller. Dessutom finns korta biografier av råvaror och livsmedel som varvas med beskrivningarna av rätterna, deras ingredienser och tillagning.

Kapitlen är genomgående deskriptiva. Några exempel följer här. I kapitlet om soppor

konstateras att rosmarin används av Egerin i tre recept och av Warg i ett. Därefter förklaras att rosmarin, som art tillhör familjen kransblommiga växter, är aromatiskt doftande och för första gången omnämns i svensk skrift år 1538. I kapitlet om kötträtter får vi veta att Cajsa Warg har 128 recept på kötträtter och därtill 39 med vilt som huvudingrediens, Elzberg har 62, Egerin 43, Winberg 159 samt 19 viltrecept. Sedan förklaras att oxen är benämningen på ett kastrat handjur av nötkreatur, som är ett tamboskap inom djurarten *Bos Taurus* Lin., underfamiljen Bovinae och att ordet ungnöt första gången förekom i skrift i svenska språket 1538. Så håller det på. Vi får veta allt om vilka råvaror och recept som ingår i kokböckerna, vem som använde vilka råvaror och smaksättningar och om dessa råvarors och smaksättningars inträde i kokkonsten i Sverige. Allt kvantifieras noggrant och redovisas, men analysen låter vänta på sig.

Efter genomgången av alla recept tas ett intressant grepp. Tillsammans med några tidigare studenter har Söderlind provlagat några av recepten i köket på forskningsrestaurangen på institutionen för kost-och måltidsvetenskap vid Umeå universitet. Ärtsoppa, oxkotletter, kokt höns med persiljerötter, lax med körsbärssås, äggröra med sparris och fyllda äpplen med sylt tillagades. Resultatet redovisas med fotografier och korta beskrivningar. I slutdiskussionen berörs en del utmaningar med att tillaga historiska recept. Det är inte säkert att råvarorna är samma eller ens likartade. En höna idag är inte densamma som under 1700-talet. Var det torkade gula ärtor som Cajsa Warg tänkte sig som råvara till ärtsoppa? Vi kan anta detta, baserat på senare tiders recept, men Warg skrev bara ärtor. Den som lagar gör också detta utifrån erfarenheter som påverkar tolkningen av recepten. Oaktat detta är det som så ofta i den gastronomiska historien så att de maträtter som uppträder ibland kan kännas väldigt bekanta, ibland främmande, någon gång utmanande och inspirerande, som laxen i körsbärssås.

Som läsare präglad av kulturforskningen är jag intresserad av kokböckerna i ett kulturhistoriskt sammanhang. Där har jag dessvärre inte mycket att hämta. De intressanta frågorna om relationen och spänningen mellan Wargs kvinnligt inriktade hushållsmanual och Winbergs manliga traktörperspektiv på matlagningen antyds i slutdiskussionen, men utvecklas inte vidare; inte heller hur de kokböcker som utgör grunden för boken förhåller sig till tidigare generationers kokboksförfattare. Söderlind beskriver det källproblem som finns i att det inte går att utläsa vilka kokböcker Cajsa Warg själv kan ha inspirerats av eftersom hennes kvarlåtenskaper intressant nog inte innehöll några kokböcker. Men nog vore det ändå med Söderlinds gastronomihistoriska kunskaper möjligt att ta ut svängarna lite och sätta in kokböckerna i sitt historiska sammanhang? Frågan ställs om varför just Cajsa Wargs kokbok blev så populär? Svaret som antyds är att det kan bero på de gedigna kunskaper och erfarenheter som Warg skaffat sig, och att det avspeglas i den komplexitet som finns i recepten. Det må så vara. Men som vi vet är kändisskap sällan enbart avhängigt av kompetens. Varför blev just Cajsa Wargs kokbok stilbildande? En förklaring som ligger nära till hands är att hennes kokbok blev en katalysator för en grupp som är förbisedd i den historiska litteraturen om borgarklassens väg till makten – kvinnorna som ansvarade för hushållen. Det vore också intressant att följa hur Cajsa Wargs kokbok kanoniserades. Vilka inflytelserika skriftställare i senare generationer bidrog till att just Cajsa Wargs kokbok blev standardverket som det alltid refererades till? I kommande böcker önskar jag att Ulrica Söderlind går bortom det deskriptiva och kvantifierbara och tar tag i de gastronomihistoriskt intressanta frågor som hon har så goda förutsättningar att belysa.

Håkan Jönsson, Lund

Gustaf Ankarcrona och bilden av Dalarna som svenskt ideal. Johan Knutsson (red.). Lars Dahlström (foto). Gidlunds förlag & Leksands konstsällskap, Möklinta & Leksand 2022. 228 s., ill. ISBN 978-91-7844-462-5.

Hur många känner till Gustaf Ankarcrona? Inte många, tror jag. Så kan det vara med gestalter som var stora på sin tid. Tidens gång är en obarmhärtigt glömskekraft som förpassar många aktningvärda gärningar till historiens marginal. Det innebär i och för sig inte en evig plats i periferin, saker kan hända som gör nästan bortglömda personer intressanta i vår tid. Hur med Gustaf Ankarcrona? Svårt att säga, men den här aktuella antologin sprider i varje fall förklarande ljus över hans liv och verk.

Den adlige smålänningen Gustaf Ankarcrona (1869–1933) var äldsta barnet i en åtta personers stor syskonskara. Han bröt familjetraditionen på faderns sida genom att inte välja den militära banan och heller inte ägna sig åt bruk och industrier. Redan vid 17 års ålder antogs han som elev vid Konstakademien i Berlin, och hade efter utbildningstiden ateljéer i både Berlin och Stockholm. Han målade främst historiska motiv och porträtt. Ett besök vid industri- och slöjdställningen i Gävle 1901 förändrade hans liv – han hade för övrigt kreerat utställningens affisch. Han mötte då några dräktklädda kvinnor från Leksand, väcktes för den folkliga kulturens rikedom och flyttade omedelbart till kvinnornas hemort. Etnologen Ulla Brück, en av bokens författare, kallar händelsen för en ”mytardad berättelse” (s. 181), vilket man kan hålla med om. Men följden av synen på Gävleutställningen blev ändå att Ankarcrona bosatte sig i Leksand och kom att leva där under resten av sitt liv.

Det är svårt att med få ord fånga Ankarcronas verksamhet på sin nya bostadsort. Även om han fortsatte sitt konstnärskap blev det med åren allt mindre tid vid staffliet. I

stället ägnade han sig åt att i ord och handling främja hemslöjd, traditionell byggnadskonst och inte minst lokalt dräktskick. En stor satsning var bygget av ett hem på Hølen i Tällberg som påbörjades 1908. Gården blev en märklig blandning av förebildlig anläggning, museum och privatbostad, inte särskilt bekväm ens med dåtidens krav på standard. Men han ritade också högst moderna byggnader, bland annat Leksands församlingshem, tingshuset i Leksand och Sångsgården i Sjugare åt Erik Axel Karlfeldt. Till hans förmågor hörde vidare konsten att formulera slående sentenser. Den mest kända gjorde han för Vasaloppet: ”I fädens spår för framtids segrar”. 1915 tog han initiativ till bildandet av Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, vars måtto han också skapade: ”Hembygds arv är odlings grundval”. Den som läser ett antal av hans koncentrerade tänkespråk ser att de i själva verket uttrycker hans egen livshållning.

Det som hos Gustaf Ankarcrona var en sammanhållen helhet har spjälkats upp i den föreliggande antologin – med den risk för dubbleringar, luckor och brist på synteser som antologiformen alltid för med sig. Boktiteln sneglar på Gustaf Näsströms fortfarande läsvärda klassiker *Dalarna som svenskt ideal* (1937). Dess sista kapitel – ”I Adrian Brusshanes rike”, med Karlfeldts benämning på sin vän – behandlar Gustaf Ankarcrona som Näsström kallar ”en utpräglad Führer-natur i landskapsformat”. Man bör då veta att Näsström träffade Ankarcrona vid ett tillfälle under dennes sista levnadsår.

Inledningsvis beskriver släktingen Henric Ankarcrona anförvantens familjebakgrund. Det framgår att Gustaf Ankarcronas namn var i stort sett frånvarande under författarens uppväxt.

Lars Jönnes, byggnadsantikvarie vid Dalarnas museum, tar sig an den komplicerade frågan om Gustaf Ankarcronas gärning i förhållande till nationsbyggnadsprocessen. Ankarcrona var förvisso nationellt sinnad, men ägnade sina krafter uteslutande åt Leksand och Dalarna. Han

medverkade till att bygga bilden av Dalarna som ett svenskt urhem. Jönnes för intressanta resonemang som placerar Ankarcronas livsverk i ett vidare idésammanhang.

Konstvetaren Inga-Lena Ångström Grandien behandlar konstnären Gustaf Ankarcrona i uppskattande ordalag. Hon utnämner honom till ”den siste nationalromantikern”. Det är sant att han inte utvecklade sitt måleri efter flytten till Leksand, då andra sysslor tog över. Och med modernisten Isaac Grünewalds genombrott tappade han enligt egen uppgift motivationen för en fortsatt karriär som konstnär.

Arkitekten Gustaf Ankarcrona är temat för Roland Anderssons bidrag. Fastän Ankarcrona inte var utbildad till arkitekt fick han förtroendet att rita viktiga byggnader i Leksand. Intressant nog hade han inte ambitionen att husen skulle harmoniera med den lokala byggnadstraditionen, han som annars varmade för lokalkulturen. Andersson som i många år arbetat som byggnadsantikvarie i Leksands kommun kallar Ankarcronas verk i centrala Leksand för ”god arkitektur, byggnader som hör hemma i sitt sammanhang, sin omgivning, men samtidigt har en stark egen identitet” (s. 89).

Bokens redaktör Johan Knutsson, professor i möbelkultur vid Linköpings universitet, skriver om Ankarcrona som möbel- och inredningsarkitekt. Inte heller inom detta fält hade Ankarcrona en relevant utbildning. Han inredde främst de egenritade byggnaderna, men ritade också möbler i enlighet med ”det allmogromantiska möbelmodet” som Knutsson kallar stilen (s. 100). Ankarcrona hade inte ambitionen att sätta sin egen prägel på möblerna, utan skapade stolar, bord och lösa inredningsdetaljer som låg nära den existerande traditionen. Han samarbetade med lokala snickare och snickeriföretag som producerade hans alster. Succén blev stor – och långvarig. Hans möblemang inredde sportstugor, folkhögskolor, pensionat och inte minst STF:s turiststationer. Frågan är om inte

Ankarcrona på detta område nådde sin största framgång?

Till Gustaf Ankarcronas främsta intressen hörde dräktskicket i Leksand. Textilvetaren Eva Sundströms bidrag handlar mer om dräkten än om Ankarcronas betydelse för den, men hon kommer ändå till slutsatsen att hans insatser ledde till en större medvetenhet om den lokala dräkttraditionen.

Gustaf Ankarcrona som samlare och museiskapare behandlas av Cecilia Hammarlund-Larsson, intendent på Nordiska museet. Ankarcrona var definitivt en samlarnatur, men levde också under föremålssamlandets – och museigrundandets – tid. Hans eget samlande fyllde hemmet i Holen mer än väl. Men han hade också långt gångna planer på att skapa ett hembygdsmuseum i centrala Leksand. Föremålen tjänade som referenser i det kulturbevarande arbete som han ägnade sina krafter åt.

I ett rappt formulerat bidrag skildrar Ulla Brück Gustaf Ankarcronas involvering i hemslöjdsrörelsen. Hon konstaterar inledningsvis att han startade Leksands hemslöjdsförening, landets första, 1904, men att han inte fått någon framträdande roll i rörelsens historiskrivning. I jämförelse med ännu mer handlingskraftiga hemslöjdsivrare var Ankarcrona mer av ”ideolog, eller idealist” (s. 194). Ulla Brücks avsnitt är framför allt en perspektivrik och kunnig diskussion om hemslöjden som samhällsfenomen.

Redaktören Johan Knutsson står som sig bör för den avslutande syntesen – ingen enkel uppgift med tanke på Ankarcronas både stora och innehållsrika palett. Förutom att dra trådar från tidigare bidrag, gör han en övergripande värdering av Ankarcronas mångfacetterade gärning – och söker förbindelser mellan hans viktigaste tankar och dagens trender i slöjd, hantverk och småskalig produktion. Och menar i det sammanhanget att ”det mest bestående i Ankarcronas agitation är [...] hävdandet och värnet av det lokala och närodrlade i såväl hantverkstraditioner som

materialval och insikten att detta kunde ha en kundkrets utanför det egna närområdet” (s. 203).

Beskrivningen av boken är inte komplett utan några ord om fotografen Lars Dahlströms bilder av landskap, bebyggelse och föremål. Som läsare stannar man gärna till vid hans vackra fotografier, på samma gång dokumentära och konstfulla. Boken är också i övrigt rikt illustrerad.

Det är sympatiskt att på nytt vilja skärskåda en gestalt från förr. Med större tidsavstånd och med nya ögon framträder protagonistens tillgångar och brister än tydligare. Därtill kommer hela tiden ny litteratur som hjälper till med tänkandet. I fallet Gustaf Ankarcrona kan man däremot inte räkna med att nya källor dyker upp.

Någon ny bild av Gustaf Ankarcrona framträder knappast i boken. Vi möter fortfarande konstnären, hembygdstänkaren och slöjdfrämjaren Ankarcrona, visserligen med nya nyanser och med nya jämförelser. Han verkade i en formativ tid, den epok som skapade bilden av Sverige, där hans eget bidrag var den idealiserade föreställningen om Dalarna. Han grundade organisationer med lång verkan, ritade hus som fortfarande används, såg till att förlänga livet på ett antal traditioner. Allt detta vet vi sedan tidigare, men berättas här på nya sätt. Kanske ingick det i Ankarcronas program att forma en hållbar bild av sig själv? Det är i varje fall anmärkningsvärt att monumentet Gustaf Ankarcrona inte rubbas ur sitt fundament, inte ens när vi närmar oss ett sekel efter hans bortgång.

Lars Jönses tangerar ett ämne som Johan Knutsson tar upp lite närmare i slutkapitlet, nämligen Gustaf Ankarcronas främlingsfientlighet som också inbegrep inslag av antisemitism. Redan Gustaf Näsström uppmärksammade antisemitismen, någon ny kunskap om Ankarcrona handlar det därför inte om. Det hade faktiskt varit på sin plats att utreda i ett särskilt avsnitt, att beskriva Ankarcronas hållning mot enskilda judar och mot judar

som grupp, att undersöka bakgrunden till hans attityd och beskriva dess förbindelse med vurmen för hembygden. Idag borde det vara självklart att även den sidan av en biografierad personlighet får sin belysning.

Gunnar Ternhag, Falun

Manligt mode. En okänd historia.
Ingrid Giertz-Mårtenson (red.).
Bokförlaget Langenskiöld, Stockholm 2022. 256 s., ill. ISBN 978-91-987441-0-1.

Inledningsvis presenterar förlagets chef hur nya perspektiv på det manliga modet blivit möjliga att visa i den här boken genom att Erling Perssons stiftelse givit ett generöst bidrag till det projekt som initiativtagaren Ingrid Giertz-Mårtenson nu förverkligat. Hon har många års erfarenhet av arbete i och med modevärlden och såväl hon som stiftelsen spelade en avgörande roll för att förverkliga ämnet modevetenskap på Stockholms universitet.

I ett fylligt förord diskuterar Giertz-Mårtenson varför så lite skrivits om herrmodets historia. Ett av svaren som ges är att så få manliga plagg sparats i museernas samlingar. Kanske berodde det på att de var av så hög kvalitet att de kunde återanvändas gång på gång, vilket hon menar kopplar detta tydligt till vad modesektorn idag eftersträvar, hållbarhet och återanvändning. Hon diskuterar också skillnaden på kläder och mode.

Boken har ett internationellt perspektiv men vill också lyfta fram det herrmode som finns i de svenska museerna. Syftet är såväl att bidra med ny kunskap om herrmodets historia som att skapa en diskussion om hur manligt mode och maskulinitet utvecklats och förändrats. I inte mindre än arton essäer öppnas en värld av ny kunskap om herrmodets kulturhistoria, varför det här bara är möjligt att beröra några av alla texterna. Formgivningen

är elegant men har en stramhet som lyckas undvika att detta enbart blir en kaffebordets blädderbok. De många fina bilderna spelar en viktig roll, men det är ändå den djupare kunskapen i de intressanta texterna som man helst söker. Även bildtexterna är utförliga och insiktsfulla. Och bilderna kräver förvisso en särskild kommentar då det är ovanligt att få en sådan bredd i bildmaterialet. Här finns inte bara bilder från museer, arkiv och modeföretag utan också speciella fotografier som det av en målning av en fransk konstnär som i sin förkärlek för vintage-denim förmedlar både företagshistoria och estetik. En utförlig bibliografi samt en dito bildförteckning kompletterar framställningen.

Jag har valt att resonera om de tiotalet texter som jag fann mest spännande. Den första är skriven av curatören på Victoria & Albert museum i London, Claire Wilcox som nyligen ansvarade för en stor utställning om mode och maskulinitet på V & A. Hon inleder med att fortsätta diskussionen om varför så få manliga kläder sparats på museerna. Plagget hon fokuserar på är den så kallade frackrocken, som var vanlig under större delen av 1800-talet. Hon funderar över om bristen på denna sorts herrplagg i samlingarna kan hänföras till att de var tillverkade av ull och inte av elegant sidentyg från 1700-talet. Materialet var länge det viktiga när man förvärvade klädesplagg till museet. Hon visar sedan hur de här herrockarna av ull länge levde vidare i återanvändning ända in i vår tid som eftertraktade second hand-plagg.

Dräkthistorikern Lena Rangström, som tidigare varit verksam vid Livrustkammaren, beskriver utifrån samlingarna där, hur 1500-talets Vasadynasti anammar en modedräkt som är gemensam för Europa. Männens kroppar vid de kungliga hoven smyckades med dyrbara, tunga sammets- och sidentyger med tjocka broderier, praktfulla smycken och spröda spetsar, konstaterar hon. Under 1600-talet introducerades flera nya modeplagg, som hon menar gav mannen en mer

balanserad framtoning, som så småningom också blev mycket stramare, kanske främst gentemot den bisarra barocksprätten.

Biskopen i Västerås, Mikael Mogren skriver om vilken kraft liturgiska kläder har. De tydliggör bärarens uppdrag men kan också förmedla en ovanligt vacker textilskatt, vilket han visar i den biskopskåpa från 1751 som finns i Västerås domkyrka. Den är vävd i guldbrokad och tillverkades i Paris som en kröningskåpa till Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning, men har därefter burits av biskoparna i Västerås långt in på 1900-talet. Det finns en oerhörd kontinuitet i detta speciella mode och Mogren konstaterar avslutningsvis att kyrkans ämbetsbärare fortfarande är klädda som senantikens statsfunktionärer.

Den längsta och intressantaste artikeln i boken är skriven av Johan Hakelius, politisk chefredaktör på *Fokus*. Den kan knappast som de övriga, kallas för essä. Han diskuterar hur otidsenlig och tidlös som dandyn egentligen är. Dandyismen handlar om yttre elegans och klädsel men också och kanske framför allt om en attityd. Hakelius menar att främst måste dandyn vara vanvördig. Med utgångspunkt från Beau Brummell, som dök upp vid sekelskiftet 1800 och har kallats ”originaldandyn”, visar han hur oerhörd stor betydelse denne haft för det manliga modet i tiden därefter. Brummell påstods lägga fem timmar om dagen på att klä sig. Han utmanade till och med prinsregenten estetiskt och fick så småningom bege sig i exil, jagad av fordringsägare. Frågan ställs vem dandyn är och Hakelius svar blir att han är en paradox, klädintresserad men också en ordningsam oppositionell i samhällets utkant. Motsägelser är hans natur. Men av störst betydelse i det här sammanhanget är att dandyn satt både breda och djupa spår i herrmodets historia. Han har tillskrivits den vanliga kostymens födelse och även fracken och smokingen menar Hakelius föddes ur vad han benämner som dandyns utmanande nydaning. I vår tid vill han se dandyn bekämpa ett herrmode präglat

av gymnastikskor, shorts och träningskläder. Här förs också ett intressant resonemang om dagens behov av den subversive dandyn samtidigt som denne brottas med svårigheter. Hur kan Andy Warhol tjäna som förgrundsgestalt för den samtida dandyismen? Hur kan man vara unik i ett massamhälle? Kan dandyn bevara sin utvaldhet i populärkulturen?

Giertz-Mårtenson skriver i en kort essä om den franske greven och dandyn Robert de Montesquiou, som vid 1900-talets början formade de intellektuellas livsstil i Paris genom en sparsmakad elegans med subtila detaljer såsom den vita skjortkragen och en till synes slarvigt knuten sidenkravatt. Giertz-Mårtenson ger en något annorlunda bild av dandyn än Hakelius. Här är han inte bara elegant och snobbig utan också uttalat homosexuell och dekadent.

Museidirektören vid Zornsamlingarna, Johan Cederlund beskriver hur Anders Zorn förvandlades från landsortsmas till modelejon. När Zorn så småningom fick bättre inkomster ritade han både sin hustru Emmas och sina egna kläder, som sedan syddes av kända skräddare. Hans utsökta och eleganta klädsel beskrevs ofta i den samtida pressen, där han till exempel kunde jämföras med en rysk storfurste. Även klädseln hos dem han porträtterade var noggrant förberedd och han lyckades till och med att få kungen Oscar II att ändra klädsel till ett porträtt. Särskilt berömda har Zorns röda sportkostym och vargskinnspälsen blivit då de återfinns i konstnärens välkända självporträtt.

Konstvetaren och Strindbergforskaren Göran Söderström lyfter fram August Strindbergs intresse för kläder under den talande rubriken ”Rollspel med kläder”. I romaner och dramer skildrar Strindberg utförligt huvudpersonernas kläder. Men kläder var också en viktig del i hans egen självpresentation, särskilt under tider när han hade råd att vinnlägga sig om sin klädsel. Även då ekonomin var skral kunde han dock följa modet. Här återges han exempelvis i en sportjacka av en så

kallad Norfolktyp, i vilken han beskrivits som aristokrat. Denna jacka beskriver Elisabeth Wilson som ett herrplagg utvecklat under 1800-talet påverkat av idrotten.

Emeritusprofessorn Elisabeth Wilson vid London Met skriver om hur tennisen påverkat modet. Längre var den en fritidssysselsättning för överklassen i Storbritannien. Så småningom blev den emellertid internationell och i början av 1900-talet hade dess centrum flyttat till Frankrike. Den vita färgen signalerade överklass och exklusivitet. Även här dyker dandyn upp i form av Fred Perry, tennisstjärnan som skapade ett klädimperium baserat på en kortärmad bomullströja. Också den franska tennisstjärnan René Lacoste skapade ett framgångsrikt sportvarumärke. Eftersom tennisen endast består av två spelare och inte ett helt lag, konstaterar Wilson att deras klädsel kommit att få mycket större betydelse än lagsporternas. Idag är tenniskläderna inte längre vita utan färgstarka och mönsttrade men fortfarande med stark koppling till modevärlden.

Direktören för National museum of Scotland, Christopher Breward beskriver varför kostymen kommit att bli det perfekta plagget. Beskrivningen är mycket personlig och handlar såväl om vad han har i sina byråldor som hur de sjutton kostymer han har i garderoben skildrar hans kroppsliga utveckling. Han har uppenbarligen lagt stor vikt vid sina kostymer. Jag minns själv hur han under en konferens på Nordiska museet bytte kostym inte mindre än tre gånger. Även Breward nämner dandyismens betydelse för det nya livet i kostym i storstäderna på 1840-talet. Han tror inte på talet om kostymens förestående bortgång. Den lever vidare.

Programledaren för *Stil i PI*, Susanne Ljungs bidrag visar hur rapmusiken skapade ett nytt mode av sneakers. Hon ställer inledningsvis frågan varför så många män idag kommit att betrakta sneakers som moderiktiga. Svaret hon ger är hiphop. Och musiker har ofta varit de som fångat tidens trender när det gäller

mode. Här får vi se hur Jimi Hendrix skapade ett nytt mode på 1960-talet genom att bära second hand-kläder, tjejbular och grälla färger eller hur Bob Marley började bära Adidasskor i utbyte mot att företaget sponsrade hans fotbollslag på Jamaica.

Utöver de kapitel som särskilt berörts kan också nämnas en hel mängd intressant detaljkunskap som förmedlas i andra kapitel, såsom hur amerikanska universitetscampus skapat en särskild stil som levt kvar och förändrats eller hur jeansen format och definierat manlig identitet.

Det finns förvisso en oerhörd bredd i vad den här boken förmedlar om herrmodets historia. Men den kunskap vi bibringas handlar inte om hur vanligt folk varit klädda i olika tider utan om hur den manliga eliten uttryckt sin identitet. De vars kläder vi här får stifta bekantskap med är herrar som styrt eller följt vad modet skapat. Det är kungligheter, hovens ädlingar, författare, konstnärer, jazzlegender, filmstjärnor och modeikoner. Först när framställningen kommer fram till jeansens och sneakers tid får vi stifta bekantskap med hur modet kan ha sett ut bland de bredare samhällslagren. Jeans var ju ursprungligen arbetarplagg och sneakers har sina rötter i sportens värld. Men även här är det hjältar som John Wayne, Elvis Presley och James Dean som bär framställningen. De blev förebilderna vars klädsel män över hela världen anammade.

I bibliografin saknar jag många av de unga historiker, etnologer och modevetare som på senare år skrivit om modet, även det manliga. Kanske kan det tillskrivas det faktum att flera av författarna är konstvetare och designhistoriker eller tillhör museivärldens elit på området.

Hursomhelst är detta en lärd bok som öppnar ny kunskap om både mode och maskulinitet och kommer att fylla en viktig plats i fortsatta diskussioner om modehistorien.

Birgitta Svensson, Lund/Stockholm

Leif Runefelt: *Några ögonblicks förundran. Marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1760–1880*. Nordic Academic Press, Lund 2023. 415 s., ill. ISBN 978-91-89361-35-5.

Detta är en monografi inom området Idé- och lärdomshistoria. Förutom förord och inledning består boken av sex kapitel jämte en avslutande sammanfattning med den anslående rubriken ”En obetydlighet av vikt”. Därefter är det omkring hundra sidor kvar av boken, en fjärdedel av dess volym, som omfattar bilagor och noter. Bilagorna består av indexerade annonserade underhållare med hänsyn till det undersökta materialet, en vederhäftig sammanställning som sådan.

Diskursen behandlar kringresande underhållningskultur under drygt 100 år, utövad av akrobater, djurtämjare, magiker och motsvarande yrkesgrupper, inte sällan med annan hemort än i Sverige. Den vilar på tre antaganden: 1. för att förstå underhållningen behöver den studeras ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv, 2. människors *förundran* över den säljande produkten är minsta gemensamma nämnare, samt 3. att underhållningen genomgick avgörande förändringar från det sena 1700-talet. Denna triad kan nog uppfattas befogad som teoretisk konstruktion, fast att i sammanhanget påstå att den dåtida ambulerande underhållningen till en början inte var ”folklig” utan snarare ”lågborgerlig” och därför “[...] en kommersiell och med tiden alltmer demokratisk verksamhet, demokratisk då i termer av tillgänglighet” grundar sig kanske mer på ett liberalt betraktelsesätt än på ett försök till en saklig kulturanalys, även om forna konsumenter också kunde identifieras ur olika samhällsklasser och att motsvarande produkter likväl kunde avyttras till olika pris, beroende på exempelvis tillgänglighet.

Med några få undantag bygger undersökningens empiri på att granska annonser i den historiska svenska stadspressen, till betydande del tillgängliggjord digitalt genom Kungliga

biblioteket. Tidsavgränsningen är vald för att omkring 1760 börjar de första annonserna dyka upp, medan 1880 sätts som en gräns för befintlig forskning i ämnet. Metodens validitet kan diskuteras och en bemärkt del av bokens inledning vigs också åt detta. Där understryks visserligen att tillvägagångssättet både har styrka och svaghet, vilket kan uppskattas som en ödmjuk gardering. Mindre tilltalande är att i ansträngningen för att berättiga den valda metoden så förolämpas en annan forskare, som i en liknande undersökning menas ha använt en annan och undermålig metod, eller åtminstone begagnat den på ett sätt som renderat i felaktiga resultat. Kritik medges men ska inte vara plump. Det föreligger också vissa tveksamheter kring den frisinnade övertro som kan utläsas i: ”Inga bevarade affisch- eller myndighetsmaterial kan lika effektivt fånga den rörelsen eller de förändringar i verksamhet och repertoar som pressen.”

I första kapitlet undersöks hur underhållarna gjorde reklam för sig och hur de därmed byggde upp sitt varumärke. De första annonserna som rimmar med definitionen ”en vara eller tjänst skapad för att stimulera större publik i utbyte mot pengar” dyker på allvar upp omkring 1760 och belyses med fyrverkaren de Lunas uppträdande i Stockholm 1759 och vars marknadsföring offentliggjordes i *Stockholms Weckoblad* respektive *Post-Tidningar* [Post Tjinder]. En annan annons publicerad 1760 i *Norrköpings Weko-Tidningar* åskådliggör två kvinnliga akrobater inresta från Holland, fast möjligen bördiga från Venedig. Priset för att avnjuta de Lunas fyrverkerier den 12 augusti det året ska ha varit tolv daler kopparmynt för de bästa plasterna, i paritet med vad en tunna öl kostade. Å andra sidan såldes de billigaste platserna för tre daler kopparmynt, det vill säga omkring 30 öre. Vi inser att tidningarnas underhållningsannonser, även om de kunde läsas av den läskunniga allmänheten, var avsedda för den ideala tidningskonsumenten, närmare bestämt den borgerliga mannen. Underhållarna var nog med att

ange sina referenser och det yttersta beviset på god standard var förstås att ha uppträtt inför kungligheter eller liknande. Emellertid, bara förmånen att bli publicerad med en annons i dåtidens tidningar ska ha betytt att artisten i fråga var rekorderlig och inte bara en simpel lekare.

Kapitel två behandlar bildvisning eller *panorama*. Författaren vill här nyansera föreställningen om att installationer med stora målningar, så kallade ”barkerska panoraman”, skall ha varit allmänt spridda under 1800-talet. Istället för magnifika 360-graders inrättningar i anpassade lokaler, vilka förvisso kunde påträffas i Europas större städer, tycks majoriteten av den svenska publiken fått hålla till godo med varianter i miniatyr, det vill säga små bilder och målningar som förstordes genom ett tittskåp illustrerade med teknik som *camera optica*. De första svenska annonserna som börjar sälja in panoramamediet dyker upp redan i slutet av 1700-talet, då förevisande den enklare tekniken *latherna magica* (skuggspel) och underhållningsindustrin avseende panoraman ska ha nått sin höjdpunkt under 1800-talets mitt. Genren ska först ha fått ett visst fäste i den borgerliga kulturen men kom sedermera att degraderas till ett simpelt och folkligt nöje som förpassades till marknadsplatserna. Bildvisningarna ska med tiden ha blivit allt lågsintare och förlorat sin narrativa funktion; enklare utrustningar för hemmabruk kom ut på marknaden och hela företeelsen blev till slut inget att förundras över. Fotografiets entré spelade sannolikt också en roll i utvecklingen, även om detta omnämns mer i förbigående.

I kapitel tre berörs kommersialiseringen under perioden 1760–1820 och förbereds genom att citera ögonvittnesskildringar i form av dagboksanteckningar skrivna av adelsdamen Märta Helena Reenstierna (1753–1841) eller ”Årstafrun”, som bland annat ska ha bevittnat den första [kända] elefant som visades upp mot betalning i Sverige. Mot bakgrund av dennes reella och person-

liga återgivanden söker författaren fördjupa hypotesen om den ekonomiska utvecklingens betydelse för den potentiella publikens möjligheter att faktiskt få beskåda märkvärdiga nöjeser som mekaniska figurer, apor som rider på hundar eller hästar som spelar kort. Materialet som undersökts för detta syfte är annonser publicerade i tidningar med säte i tre olika geografiskt belägna svenska städer, nämligen Karlskrona, Norrköping och Gävle. Resultatet visar att underhållningen strävade efter att anpassa och positionera sig gentemot en tilltagande affärsverksamhet. Visserligen anses inte den dåvarande svenska ekonomin ännu vara kommersialiserad i vår tids mening, fast ifrågavarande verksamhetsfält likväl blev ytterligare marknadsinriktat och att den växande borgerligheten var en drivande faktor i denna linjära process.

Det fjärde kapitlet fokuserar på *ekvilibrister*, som lindansare och dylika trapetskonstnärer vilka hade den egna kroppen som redskap, ibland med livet som insats. Detta fält ska inte ha varit helt rumsrent och spektakulära framträdanden kunde under tiden fortgå utanför lagens ramar, närmast på gränsen till det utförbara och bemärkt som *non plus ultra*. Fortsättningsvis är det annonserna som får styra undersökningens empiri. Författaren frågar sig ändå: ”Vad såg egentligen publiken?”, men resignerar likafullt inför denna besvärliga fråga och den historiska pressen får åter bidra med underlag för tolkningen. Vi får därigenom följa ekvilibrismens utveckling. Från dess etablering, via dess guldålder i mitten av 1800-talet tills den inkorporeras med kontrollerade scenframträdanden inom cirkus och varieté och som samtidigt blir mindre homogena i uttrycket. Ändå förefaller denna akrobatiska underhållning inte ha avtagit i popularitet på det sätt som skedde med exempelvis ovannämnda panorama. *Ekvilibrister* kunde alltså fortsättningsvis erhålla viss respekt bland kritiker, men kanske inte lika jämförbart med genuina gymnastikutövare.

Femte kapitlet är ett återupptagande av det tredje kapitlet och behandlar nu branschens tilltagande *kommersialisering* – utvecklat som en *demokratisering* – från sent 1830-tal fram till 1880. Empirin utgår i stort sett från samma (snabbt växande) städer och författaren argumenterar för att underhållningen börjar jämföras i sådan mening att den inte längre var lika borgerlig, eller åtminstone avsedd för, utan övergår till att bli allt gemenare, samtidigt som den rent av antas sjunka i kvalitet. Under perioden framträder också nya spektakulära stilarter, som att fler människor med annorlunda eller exotiska utseenden börjar att exploateras som utställningsobjekt. Förändringar sker avseende lokalitet och geografisk placering, vilken blir friare för tidens expansiva underhållning såsom cirkus, besläktad tivolverksamhet, det frisläppta teaterlivet jämte den medföljande musikunderhållningen som i sig var på väg att industrialiseras.

Det sista kapitlet koncentrerar sig på människoliknande mekaniska konstruktioner jämte exotism täckande hela den aktuella perioden. Kapitlet inleds med en fängslande studie av *automata*, det vill säga tekniska modeller och snillrika urverk som många gånger endast var ”pseudo-automater” som dolde småväxta människor eller barn som opererade någonstans inifrån maskinen, en förindustriell företeelse med medeltida eller till och med antika anor. Kanhända var underhållningsvärdet inte så stort och avtog efterhand i popularitet. Fortsättningsvis kunde ändå kreativ och fantasifull teknik locka till sig en betalande publik, på grund av dess benägenhet att uppväcka idémässig *förundran*, även om den i längden inte alltid höll vad den lovade eller omedelbart avslöjades efter det att locket lyfts av. Annars tycks förekomsten av *vaxkabinett* ha väckt publikens genuina intresse och i *Aftonbladet* 3 januari 1837 meddelas att *Möllers kabinett* ska ha besökts av mellan 200 och 400 människor varje dag. Kvaliteten ska dock ha blivit sämre med tiden, i takt med dockornas förslitning och ett allmänt

urartande av företeelsen. Kapitlet avslutas med att granska utnyttjandet av kroppsligt avvikande människor som utställningsobjekt, de med annorlunda eller exotiskt utseende, som dvärgar, jättar och albinos bredvid obestridliga lurendrejerier som en människoätande australiensare. Fenomenet med denna exploatering förefaller ha nått en viss kulmen omkring 1860-talet, vilket ska ha sammanfallit med ett ökande intresse för etnografi, även om dylik ”antropologisk underhållning” aldrig tycks ha stått riktigt högt i kurs.

Som helhet är detta en välskriven och trevligt illustrerad bok även om det av naturliga skäl är svårt att komma nära underhållarnas personligheter och förstå deras eventuella drivkrafter bortom försörjningen. Den innehåller en god balans mellan intellektuella och roande texter, vilka eventuellt kan uppskattas mer för de historiska anekdoterna och nedslagen än för de konsumtionsteoretiska hänvisningarna. Den använda metoden har sina begränsningar och dessutom ska vi väl vara försiktiga med att tro på *allt* som står i tidningarna.

Patrik Sandgren, Lund

Margareta Petersson: *Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2021. 351 s., ill. ISBN 978-91-7061-352-4.

Florence Stephens är en av de individer som gått till historien. Hon övertog efter föräldrarna, Joseph Stephens och Elisabeth Stephens, född Kreüger, det mäktiga godset Huseby med sitt bruk. Hon blev under sin egen samtid känd som ”fröken på Huseby” och var från slutet av 1950-talet inblandad i flera rättsprocesser, där även prins Carl Bernadotte figurerade. Hur fröken på Husby lurades och bedrogs är en välkänd historia, men mindre är känt om

hennes familj. Att fadern, som köpte Huseby bruk i Småland, var viktig för henne är tydligt, men hon hade även två fastrar: Ingeborg (1839–1911) och Blanche (1843–1935). Fröken på Husebys farfar var språkforskaren professor George Stephens och hans hustru Mary Bennet. De båda flyttade till Skandinavien efter sitt giftermål och bodde i Stockholm fram till 1850-talet, då familjen flyttade till Köpenhamn. 1856 gifte sig Ingeborg med ingenjören John Abbott (1831–1889), som ett par år innan äktenskapet fått arbete i Danmark med att bygga ut de tidiga danska statsbanorna. Tillsammans gav det unga paret sig iväg till Indien, där John Abbott fått arbete. Det är i och med denna händelse, denna rörelse ut i världen, som litteraturvetaren Margareta Petersson påbörjar sin berättelse *Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk* om familjen Stephens med de tre syskonens tillvaro som röd tråd genom boken. Det här är inte författarens första bok där Indien spelar en viktig roll. Indisk litteratur har varit hennes område länge och hon har skrivit monografier och artiklar inom fältet, och även Huseby och familjen Stephens öden har tidigare uppmärksammats av henne i flera publikationer. Det är välkända stigar som Petersson trampar, och det märks i framställningen.

Det är brevsamlingen från Huseby som utgör Peterssons främsta material till kunskapen om syskonen Stephens tillvaro. Det är det så kallade Husebyarkivet, som förvaras på Linnéuniversitetet, och von Sydowska släktföreningens arkiv på Riksarkivet i Stockholm, de tre syskonens brev till varandra, men även till föräldrarna, och till barn och barnbarn, som utgör stommen. Hur många brev det rör sig om hade varit intressant att ta del av, i synnerhet som det enligt författaren handlar om en tid som benämnts som ”brevens imperium”. Att använda sig av korrespondens som källa till företeelser och skeenden är populärt och det hade därför varit bra att få en närmare redogörelse för hur Petersson förhåller sig

till breven och till den brevkultur som var förhärskande under den här perioden. Särskilt viktigt blir det när hon påstår att det främst var kvinnor som skrev brev (s. 27). En fördjupad diskussion kring brevet som medium och källa hade även medfört att de berättelser och citat fått en starkare och tydligare koppling till den historia som återges.

Det är tre större rörelser, ideologier, som Petersson vill studera i familjen Stephens tillvaro. Dessa är metodismen, civilisationsideologin och hemlivsideologin. Familjen Stephens kom från en metodistbakgrund i England, och författaren frågar sig hur stor inverkan den hade på den lilla kärnfamiljen som gav sig av till Danmark och Sverige. Nära förbunden genom den patriarkala grunden är hemlivsideologin, där kvinnans roll var att underkasta sig mannen och de kristna värderingarna som omslöt båda. Det var i hemmet som kvinnan skulle vara verksam och skapa en trygg och lugn tillflyktsort för mannen, som arbetade utanför hemmet för att försörja sig och sin familj. Samma patriarkala syn återfinns i civilisationsideologin, menar Petersson. Samtidigt börjar allt fler röster höras som alla talade om kvinnors fri- och rättigheter. Det här är förståelse ideologier som går att spåra på ett strukturellt plan, men Petersson är intresserad av att studera hur dessa återfinns, kanske skapar och omskapas, de enskilda individernas liv och verksamhet. En fråga som återkommer i bokens olika delar är just denna: hur kan de stora och omvälvande förändringarna som sker i världen studeras i en enskild människas liv?

Berättelsen om familjen Stephens utgör bokens huvudsakliga stomme och spänner från 1830-tal till 1930-tal. Ingeborg är familjens storasyster. Efter äktenskapet med Abbott reser de till Indien, men hon var inte den enda i familjen Stephens som emigrerade till främmande land. Visserligen hade föräldrarna lämnat England för Norden, men den resan var inte så omtumlande som för farbröderna Samuel och Edward Stephens. De reste med sina familjer till den blivande kolonin

Sydaustralien på 1830-talet, nästan samtidigt som brodern George reste till Skandinavien. Troligen var det förhoppningen att skaffa sig ett bättre liv som drev dem att utvandra; 1830-talets England var märkt av depressionen. Religiös frihet var en annan längtan för metodisterna från England. Men att gå från paradisdrommar, som Petersson så träffande beskriver det, till vardagsliv var tungt och svårt. John följde tillsammans med sin fru och dotter på 1840-talet efter sina bröder. De tre bröderna nådde framgångar i Australien såsom officiella tjänstemän, tidningsägare och affärsmän. Bara Edward kom så småningom att återvända till England.

Det var med andra ord en äventyrlig familj som Ingeborg bräddes på när hon ett par decennier efter farbröderna gav sig av på den långa resan till Indien. I mars 1856 anlände deras båt till Bombay då Ingeborg var nyss fyllda 18 år. Hennes brev hem var till en början fyllda med målande bilder av ett spännande land, fyllt av rikedomar och frihet. Men för Ingeborg blev mötet med Indien inte som för maken. Istället kom hennes tillvaro att bli mer kringskuren och mer påpassad än tidigare. Deras första hem låg många dagars färd från Bombay och till en början beskrev hon tåtlägret i Khurdee och den omgivande naturen i entusiastiska ordalag. Men snart blev brevens innehåll fattigare och detaljerna allt färre. Vardagen framstod som tom. Istället är det föräldrahemmet i Köpenhamn hon längtar efter och besöken blir allt längre. John, Johnnyboy, lämnas ensam i Indien.

Ingeborgs brev till föräldrar och syskon präglades av den koloniala blicken, menar Petersson. Hennes sätt att inte nämna de tjänare som omgav henne (vilket hon i och för sig inte heller gjort när hon växte upp i föräldrahemmet) eller hur hon talar om och beskriver sin omgivning faller in i ett mönster som återkom i de texter som publicerades flitigt under den här tiden om Indien.

Först i december 1859 anlände Ingeborgs yngre bror Joseph till Indien. Han hade då

hunnit fylla 19 år och fadern tog ett lån för att kunna finansiera hans resa. Väl framme togs han emot av Ingeborg och John och Joseph gick genast in i svågerns lära. I tre år stannade han hos honom. Han började med byggnadsarbeten, där järnvägen utgjorde en stor del. Joseph var framgångsrik och han lade här grunden till det som sedan skulle omsättas i bland annat Huseby bruk.

Lillasystern Blanche hade valt en annan väg än syskonen. Hon flyttade hemifrån och tog anställning som lärarinna innan hon besökte syskonen i Indien. 1863 ingick hon äktenskap med Fingal von Sydow. Äktenskapet framstår i de efterlämnade breven i skarp kontrast till systemens. Ju längre tiden led framstår Ingeborgs och Johns äktenskap som allt mer påfrestande för båda parter. 1868 blev Ingeborgs sista år i Indien. Ett par år senare skildes de, John hade under lång tid levt dubbelliv med en annan kvinna i Indien. För Ingeborgs del återstod de livsomstörtande frågorna: Vad återstår för mig nu? Hur ska jag försörja mig? Ständigt återkommande frågor när det kommer till kvinnor från de högre stånden under den här tiden. Utan formell utbildning och i en besvärlig mellanposition, där hon varken var änka eller ogift, såg framtiden mörk ut. Som många andra kvinnor i hennes position fick hon visa uppfinningsrikedom. Hon gav lektioner i engelska, översatte texter och agerade resällskap, vilket hon sedan omvandlade till artiklar i tidskrifter. När John avled 1884 ingick hon äktenskap med den 20 år äldre Hans Friis och fick, äntligen, ett hem.

Det är på många sätt en omfattande bok som Margareta Petersson har skrivit. Berättelsen om de tre syskonen Stephens väg från unga vuxna till ålderdom innehåller många olika spår, precis som människors liv alltid gör. Nu var kanske Stephenssyskonen inte en vanlig syskonskara, deras bakgrund, deras sociala ställning och deras resor runt om i världen var inte genomsnittliga. Det var inte heller det material som de lämnade efter sig. Den omfattande brevsamlingen är inte helt vanlig i

våra arkiv. Ibland är det svårt att få grepp om syftet med berättelsen, om de tre ideologierna som Petersson pekar ut som centrala i boken. Det hänger samman med att författaren möjligen försöker spänna över ett alltför brett fält. Det är många perspektiv som ska täckas in. Boken är indelad i tio kapitel. I mer än hälften av boken är det Indien som spelar huvudrollen, det är här som både Ingeborg och Joseph blir till vuxna individer. De tre syskonens liv skiner tydligare än dessa och jag märker att jag ibland glömmer bort vad syftet med studien är. Det är å andra sidan inte så konstigt, Stephensfamiljens medlemmars egna ord, redogörelser och tolkningar av sin egen samtid är på många sätt unik. Det är sällan man hittar ett material som möjliggör flera perspektiv på samma berättelse. Samtidigt så visar det grepp som Petersson tagit på historien om syskonen Stephens på de möjligheter som finns med kulturhistoria. Vad berättar de enskilda människornas liv om de stora historiska skeendena?

I Kärlek, kvinnoroller och koloniala drömmar. Familjen Stephens livsöden på och bortom Huseby bruk berättar Margareta Petersson med omsorg, engagemang och stor kunskap

om Ingeborgs, Josephs och Blanches tillvaro, om Indien och Europa under en mycket omvälvande tid i vår historia. Framställningen är full av citat ur brev, dagböcker och almanackor. Tiden ges färg med hjälp av Fredrika Bremer och andra samtida författares skönlitterära och faktaspäckade texter. Det är som läsare lätt att sjunka ned i Peterssons berättelse, att förflytta mig mellan tid och rum. Boken är även rikt illustrerad med bilder och fotografier, så pass skickligt frammejslade tillsammans med texten att jag ibland upplever det som att jag sitter i ett arkiv och själv bläddrar bland dokumenten i tjocka volymer. Jag upptäcker att jag har svårt att lämna den världen när jag väl har klivit in i den. Petersson lyckas på ett utmärkt sätt mejsla fram det embryo till modernt samhälle som syskonen befinner sig i, kontrasterna mellan 1860-talets Indien och det svenska 1930-talet är så total och jag förundras över att allt detta kan rymmas i en och samma människas liv och verksamhet. Berättelsen om Ingeborg innehåller också berättelsen om kvinnans frigörelse och jag tror att det just är hennes tillvaro som är så oerhört fångslande. Ingeborgs resa genom livet blir också en resa i emigration och emancipation.

Marie Steinrud, Stockholm

NOTISER

Jan Olof Rudén: *Musiken i Uppsala under stormaktstiden. 2: 1660–1730. A–B.* (Acta universitatis Upsaliensis. Studia Musicologica Upsaliensia. Nova Series. 33:1–2). Uppsala 2023. 379 + 646 s., ill. ISBN 978-91-513-1675-8 + 978-91-513-1676-5.

En kväll i november 1694 gick Didrik Tellerstedt ut för att festa i sin hemstad Uppsala. Han satte sig på den krog som drevs av skräddaren Nils Erlandssons änka – en krog av det slaget serverade bara drickbart. Där träffade han fem finländska studenter och två från den svenska rikshalvan. De måtte haft oerhört roligt tillsammans. Snart började de sjunga och dessutom trumma på bordet. De sjöng bland annat visan som börjar ”Våra fiender skola vi nederslå”, men också fyra strofer av dryckesvisan ”Jag är ingen fyllehund”. De fortsatte med den tyska ”Das Bier ist gut certissime” samt de båda svenska ”Have vi något till bästa” och ”Har jag gott in corpore”. Det bar sig inte bättre än att fyra hantverksgesäller vid ett grannbord började härma det glada sångarlaget. Ett upprört bråk uppstod snart mellan de båda grupperna. En av gesällerna dödades och senare blev Didrik Tellerstedt dömd att böta 100 daler i så kallad mansbot.

Om den glada kvällen som slutade i tragik kan man läsa i musikvetaren Jan Olof Rudéns studie i två band om musiklivet i Uppsala under perioden 1660–1730. Arbetet har en mycket speciell bakgrund. Som framgår av titeln är detta andra delen av undersökningen. Arbetets första del utgörs av Bengt Kyhlbergs (1915–1982) avhandling i musikvetenskap från 1974. Hans forskning byggde

på ”arkivinventering som musikvetenskaplig metod” (s. 36). Han hade i decennier dammsugit lokala, regionala och centrala arkiv med anknytning till Uppsala under den utvalda epoken – och excerperat alla uppgifter som berörde musiklivet. Hans oerhört omfattande samling med excerpter bildade grunden för avhandlingstexten som är systematiskt disponerad och följaktligen mycket källnära.

Bengt Kyhlberg hann påbörja del 2, innan han avled strax efter sin pensionering från Sveriges Radio. Hela excerptmaterialet kom därefter till Musik- och teaterbiblioteket som numera ingår i Musikverket. Där har nu hans vän och kollega Jan Olof Rudén, liksom Kyhlberg musikbibliotekarie, fullföljt planen och således behandlat en senare epok än avhandlingens tidsutsnitt. Rudéns mäktiga arbete – sammanlagt 1025 sidor! – bygger helt och hållet på Kyhlbergs excerpter, men inte bara det. Han har också följt den disposition som Kyhlberg utarbetade. Till yttermera visso hann Bengt Kyhlberg skriva ett inte ringa antal biografier om musikaktiva personer, vilka med underskriften BK ingår i den nytvåkna studien.

Man kan lugnt påstå att Jan Olof Rudén sömlöst fullbordat kollegans plan. Den tvådelade redovisningen av studien är därför både källnära – och Kyhlbergnära. Rudén har valt att inte göra vare sig synteser eller komparationer. Men man bör ändå veta att han för några år sedan publicerade en rik studie av Per Brahe den yngres hovkapell i Visingsborgs grevskap – anmäld av undertecknad i *Rig* 3/2016.

Första delen av Rudéns undersökning är systematiskt disponerad, men inleds av

sedvanliga presentationer om arbetets förutsättningar, avgränsningar och inte minst källor. Redan i denna del förekommer biografier över centrala personer i Uppsalas dåvarande musikliv, de som innehade ämbeten som organist, klockare, rectores cantus, inspectores musices etc. Vidare presenteras kyrkornas orglar, stadens musikundervisning och det informella musiklivet (där notisen om det olycksaliga krogslagsmålet ingår). Vidare rymmer första delen redovisningar av förekommande instrument samt musikalier och musikböcker.

Andra delen innehåller uteslutande biografier, kortfattade, ibland nästan lexikala. Om de centrala musikutövarna – Olaus Rudbeck, Harald Valerius och andra – finns

anmärkningsvärt många uppgifter bevarade, men porträtten av många mindre betydelsefulla gestalter blir ändå levande. Ett personregister avslutar. De båda delarna hänger ihop genom att personer i första delen gestaltas närmare via hänvisningar till respektive biografi.

Böckerna innehåller ett överflöd av uppgifter om dåtidens musikliv, där detaljerna är särskilt talande. Många kommer framöver gräva fram belysande enskildheter ur de publicerade sidorna. Jan Olof Rudén skriver i förordet att han gjort arbetet som en ”ärebetygelse” åt vännen Bengt Kyhlberg. Jag hoppas att de framtida användarna av studien kommer att hedra båda namnen.

Gunnar Ternhag, Falun

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självtexten.
- 3 Nummerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

- 65 NILS-ARVID BRINGÉUS 29/3 1926 – 21/4 2023
Mats Hellspong
- 68 ETIK UTIFRÅN ETT SAMISKT PERSPEKTIV I MÖTET MED FILM OCH FOTOGRAFI
Kajsa Kuoljok
- 86 MUNGIGAN I SVERIGE EN KULTURHISTORISK ÖVERBLICK
Klas Wikström af Edholm
- 103 NYA AVHANDLINGAR
Daniel Andersson BERÄTTELSE OM 1700-TALET. FRIHETSTIDEN OCH GUSTAV III:S
REGERINGSTID I SVENSK HISTORIEKULTUR FRÅN 1870-TAL TILL 1990-TAL
Anmäld av Bert Mårald
- 105 RECENSIONER
Tora Wall FOLKTRONS VÄSEN. ENCYKLOPEDI *rec. av Tommy Kuusela*
Kurt Almqvist och Lotta Gröning (red.) FOLKTRO. EN BESJÄLAD VÄRLD
rec. av Inger Lövkrona
Ann-Catrine Edlund (red.) KÅGETRÄSKDAGBOKEN. EN VÄSTERBOTTNISK DAGBOK
1891–1901 MED KOMMENTARER. VOLYM 2 *rec. av Anders Gustavsson*
Ulrica Söderlind CAJSA WARGS KOKKONST. FYRA GASTRONOMER, MAT, DRYCK
OCH TILLAGNING UNDER SVENSKT 1700-TAL *rec. av Håkan Jönsson*
Johan Knutsson (red.) GUSTAF ANKARCROMA OCH BILDEN AV DALARNA SOM
SVENSKT IDEAL *rec. av Gunnar Ternhag*
Ingrid Giertz-Mårtenson (red.) MANLIGT MODE. EN OKÄND HISTORIA
rec. av Birgitta Svensson
Leif Runefelt NÅGRA ÖGONBLICKS FÖRUNDRAN. MARKNADEN FÖR AMBULERANDE
UNDERHÅLLNING I SVERIGE 1760–1880 *rec. av Patrik Sandgren*
Margareta Petersson KÄRLEK, KVINNOROLLER OCH KOLONIALA DRÖMMAR.
FAMILJEN STEPHENS LIVSÖDEN PÅ OCH BORTOM HUSEBY BRUK *rec. av Marie Steinrud*
- 127 NOTISER
Jan Olof Rudén MUSIKEN I UPPSALA UNDER STORMAKTSTIDEN